

สารคาม แผนพัฒนา สหรัฐฯ เมืองรอง : การพัฒนาจังหวัดมหาสารคามให้ทันสมัยโดยรัฐไทยและสหรัฐอเมริกาในช่วงสงครามเย็น (ทศวรรษ 2500-2510)

ธนกร การิสุข*

คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ประเทศไทย

Sarakham, Development Plans, The United States, and Secondary City: Modernization Development in Mahasarakham Province by the Thai Government and the United States during the Cold War period (the 1960s-1970s)

Thanakorn Karisuk*

Faculty of Humanities, Chiang Mai University, Thailand

Article Info

Academic Article

Article History:

Received 31 December 2025

Revised 5 March 2026

Accepted 31 March 2026

คำสำคัญ

จังหวัดมหาสารคาม

สหรัฐอเมริกา

แผนพัฒนาเศรษฐกิจและ

สังคมแห่งชาติ

สงครามเย็น

เมืองรอง

* Corresponding author

E-mail address:

thanakorn_karisuk@cmu.ac.th

บทคัดย่อ

บทความนี้ต้องการศึกษานโยบาย โครงการ และผลกระทบของการพัฒนาที่เกิดขึ้นต่อจังหวัดมหาสารคาม อันเนื่องมาจากบทบาทของรัฐไทยและสหรัฐอเมริกาที่เกิดขึ้นภายใต้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 1-3 ระหว่างสงครามเย็นช่วงทศวรรษ 2500-2510 โดยศึกษาผ่านการวิเคราะห์เอกสารราชการและรายงานประจำปีของรัฐและจังหวัด เอกสารที่จัดพิมพ์โดยหน่วยงานของสหรัฐอเมริกาในประเทศไทย เอกสารและบันทึกความทรงจำส่วนบุคคล และงานศึกษาที่เกี่ยวข้อง บทความนี้เสนอว่า ก่อนการประกาศใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติในทศวรรษ 2500-2510 นั้น จังหวัดมหาสารคามเป็นจังหวัดที่ประสบปัญหาความยากจนและไม่ได้รับการพัฒนาจากรัฐมากเท่าที่ควรเช่นเดียวกับจังหวัดอื่น ๆ โดยรอบ แต่เมื่อมีการพัฒนาในช่วงทศวรรษ 2500-2510 ทั้งการพัฒนาการชุมชน ระบบคมนาคมและการสื่อสาร การเกษตร ระบบชลประทาน ระบบสาธารณสุข การศึกษา และระบบสาธารณสุขและสุขภาพ เหล่านี้ได้ก่อให้เกิดผลกระทบต่อจังหวัดมหาสารคามหลายด้าน ทั้งการเชื่อมโยงพื้นที่ต่าง ๆ ของจังหวัดมหาสารคามเข้ากับพื้นที่ภายนอก เกิดการขยายตัวของการทำเกษตรเชิงพาณิชย์ การเข้ามาของทุนและเทคโนโลยีการเกษตร การกลายเป็นศูนย์กลางการศึกษา การขยายตัวของประชากรและชุมชนหมู่บ้าน การเกิดสังคมผู้ประกอบการและสังคมผู้บริโภค และการผลักดันให้สถานะของจังหวัดมหาสารคามกลายเป็นเมืองรองที่ต้องพึ่งพาจังหวัดเมืองหลักของภูมิภาคอย่างจังหวัดขอนแก่นในทุกด้าน

Keywords:

Maharakham province,
the United States,
development plans,
Cold War,
secondary city

Abstract

This article aims to examine the policies, projects, and impacts of development in Maharakham Province resulting from the significant roles of the Thai government, the United States, and other Free World nations under the First to Third National Economic and Social Development Plans during the Cold War period from the 1960s to 1970s. The article employs documentary analysis of various sources, including government and provincial documents and annual reports, publications issued by United States agencies in Thailand, personal papers and memoirs, and relevant scholarly studies. The article argues that, before the implementation of the First to Third Development Plans during the 1960s–1970s, Maharakham faced poverty and limited state development, similar to that in its surrounding provinces. However, during the 1960s–1970s, Maharakham underwent significant changes resulting from development projects in community development, transportation and communication systems, agriculture, irrigation, public utilities, education, public health, and sanitation. All these development projects made several significant impacts on Maharakham including improved connectivity within and beyond the province; the expansion of commercial agriculture and the introduction of agricultural capital and technology; the province's emergence as an educational center; population growth and village expansion; and the emergence of entrepreneurial and consumer-driven society. Moreover, the development transformed Maharakham into a secondary city that became increasingly dependent on Khon Kaen, the regional economic hub.

1. บทนำ

สมัยอเมริกัน (American Era) เป็นคำที่เบเนดิกต์ แอนเดอร์สัน (Benedict Anderson) เสนอให้ใช้เรียกประวัติศาสตร์ไทยยุคสงครามเย็น (ตั้งแต่ช่วงทศวรรษ 2490-2510) เนื่องจากในยุคสงครามเย็นเป็นช่วงเวลาที่สหรัฐอเมริกาบีบบังคับและอิทธิพลอย่างยิ่งต่อการเมือง เศรษฐกิจ และสังคมไทย โดยที่อิทธิพลต่าง ๆ เป็นไปเพื่อความมั่นคงของรัฐและการต่อต้านคอมมิวนิสต์ ไม่ว่าจะเป็นการเชิดชูสถาบันกษัตริย์ผ่านสงครามจิตวิทยาและสื่อโฆษณาชวนเชื่อ การปฏิบัติการทางการเมืองและการตำรวจ การบริหารจัดการองค์กรของรัฐ รวมทั้งการพัฒนา¹

ความร่วมมือระหว่างไทยกับสหรัฐอเมริกาเพื่อการพัฒนาเศรษฐกิจเริ่มปรากฏมาตั้งแต่ทศวรรษ 2490 หากแต่เด่นชัดขึ้นอย่างมากในช่วงทศวรรษ 2500 หลังการประกาศใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติฉบับแรกในปี 2504 โดยสหรัฐฯ ได้สนับสนุนทั้งบุคลากร เทคโนโลยี และงบประมาณมหาศาลให้กับประเทศไทยเพื่อการพัฒนา เบเนดิกต์ แอนเดอร์สัน เสนอว่า ความร่วมมือระหว่างไทยและสหรัฐฯ ที่แน่นแฟ้นขึ้นในระยะนี้ส่วนหนึ่งเป็นผลจากความกระตือรือร้นของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ในการใช้ “การพัฒนา” เพื่อสร้างความชอบธรรมของตนเอง โดยจอมพลสฤษดิ์ยอมรับฟังคำแนะนำของเหล่าเทคโนโลยีที่สำเร็จการศึกษาจากสหรัฐฯ ในการวางแผนการพัฒนา²

ในบริบทการพัฒนาเพื่อความมั่นคงช่วงหลังปี 2504 ภาคตะวันออกเฉียงเหนือหรือภาคอีสานดูเหมือนจะเป็นพื้นที่ที่รัฐให้ความสำคัญและเร่งรัดเข้าไปพัฒนามากที่สุด เห็นได้จากการประกาศใช้แผนพัฒนาภาคอีสานฉบับแรกในปี 2505 ก่อนแผนพัฒนาภูมิภาคอื่น ๆ นอกจากนี้ การพัฒนาภาคอีสานในช่วงทศวรรษ 2500-2510 ยังได้สร้างผลกระทบให้กับภาคอีสานอย่างรอบด้าน งานศึกษาหลายชิ้นที่ศึกษาผลกระทบของแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติที่เกิดขึ้นต่อภาคอีสานในระดับภูมิภาคและระดับชุมชนหมู่บ้าน ได้ชี้ให้เห็นว่าการพัฒนาของรัฐก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจและการผลิต การเข้ามาของเศรษฐกิจแบบทุนนิยม โครงสร้างพื้นฐาน การศึกษา การสาธารณสุข ปัญหาความยากจน การอพยพย้ายถิ่นฐาน และศักยภาพในการพึ่งพาตนเองที่ลดลงของชาวอีสาน

ตัวอย่างงานวิชาการที่ศึกษาในประเด็นข้างต้น ได้แก่ 1) การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมของภาคอีสาน พ.ศ. 2505-2515 ของยุพาพิน ภาวะศรี³ 2) การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมกับ

¹ ณัฐพล ใจจริง, “พระบารมีปกเกล้าฯ ใต้เงาอินทรี : แผนสงครามจิตวิทยาอเมริกันกับการสร้างสถาบันกษัตริย์ให้เป็น “สัญลักษณ์” แห่งชาติ,” ใน *ข้อค้นพบในฝันอันเหลือเชื่อ : ความเคลื่อนไหวขบวนการปฏิวัติสยาม (พ.ศ. 2475-2500)*, บรรณาธิการโดย ชัยราช ชูลาธ, พิมพ์ครั้งที่ 2 (นนทบุรี: ฟาเดียกัน, 2564), 289-295.

² เบเนดิกต์ แอนเดอร์สัน, “บ้านเมืองของเราแดง : แม่แบบทางสังคมและวัฒนธรรมของรัฐประหาร 6 ตุลาคม,” ใน *บ้านเมืองของเราแดง : แม่แบบทางสังคมและวัฒนธรรมของรัฐประหาร 6 ตุลาคม*, แปลโดย ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, ธเนศ อาภรณ์สุวรรณ, และ เกษียร เตชะพีระ (กรุงเทพฯ: มติชน, 2559), 85.

³ ยุพาพิน ภาวะศรี, “การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมของภาคอีสาน พ.ศ. 2505-2515” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารธุรกิจ, สาขาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2533).

การถือครองพื้นที่ดิน ของอนงค์นุช เทียนทอง และประภัสสร เตชะประเสริฐวิทยา⁴ 3) เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน : ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจอีสานหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ถึงปัจจุบัน (2488-2544) ของสุวิทย์ ธีรศาศวัต⁵ 4) การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมของหมู่บ้านอีสานเหนือและอีสานกลาง ก่อนและหลังมีแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ ของสุวิทย์ ธีรศาศวัต และชอบ ดีสวนโคก⁶ และ 5) การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและเศรษฐกิจในชุมชนอีสาน ของทัศนีย์ บัวระภา⁷

อย่างไรก็ตาม แม้งานศึกษาที่กล่าวมาข้างต้นจะมีข้อดีอยู่ที่การช่วยฉายภาพความเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจและสังคมของภาคอีสาน เช่น กล่าวถึงความเปลี่ยนแปลงด้านการผลิตของเกษตรกรในชุมชนหมู่บ้าน จากการผลิตเพื่อยังชีพเป็นการผลิตเชิงพาณิชย์ แต่ในอีกด้านหนึ่ง งานศึกษาเหล่านั้นก็ยังมีช่องว่างอยู่ที่การไม่ได้เน้นอธิบายความเปลี่ยนแปลงในระดับ “จังหวัด” แม้จะปรากฏหลักฐานว่าหน่วยการปกครองระดับจังหวัดเป็นหน่วยสำคัญสำหรับการเก็บข้อมูลและเอกสารสำหรับการพัฒนาของรัฐในช่วงหลังทศวรรษ 2500⁸

งานศึกษาหลายชิ้นข้างต้นยังมีปัญหาที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือ มักสร้างข้อเสนอมว่าด้วยความเปลี่ยนแปลงของภาคอีสานในภาพรวมโดยอาศัย “ภาพแทน” ที่สร้างขึ้นจากการใช้ข้อมูลของจังหวัด “เมืองหลัก” บางเมืองเป็นแหล่งอ้างอิง เช่น งานศึกษาของยุพาพิน ภาระศรี ที่ใช้ข้อมูลของ “เมืองขอนแก่น” มาอธิบายความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและกายภาพของ “เมือง” ในภาคอีสานหลังมีแผนพัฒนาฯ หรืองานศึกษาของสุวิทย์ ธีรศาศวัต และชอบ ดีสวนโคก ที่ใช้กรณีศึกษาหมู่บ้านสาวะถีซึ่งอยู่ไม่ไกลจากเทศบาลนครขอนแก่นมาอธิบายความเปลี่ยนแปลงของหมู่บ้านอีสานตอนกลางในภาพรวม เป็นต้น

ด้วยเหตุนี้ บทความนี้จึงต้องการอธิบายกระบวนการและผลกระทบของการพัฒนาให้ทันสมัย (ต่อไปจะใช้แทนกระบวนการ “การทำให้ทันสมัย” และ “การพัฒนา”) ของรัฐภายใต้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 1-3 ที่เกิดขึ้นต่อภูมิภาคอีสานในระดับจังหวัด ในบริบทช่วงเวลาระหว่างทศวรรษ 2500-2510 อันเป็นช่วงเวลาที่การพัฒนาของรัฐยังมุ่งเน้นไปยังการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานและการพัฒนาการเกษตร ซึ่งทั้งการพัฒนาสองด้านจะเป็นพื้นฐานของการพัฒนาอุตสาหกรรมที่จะเกิดขึ้นในทศวรรษ 2520 (ตั้งแต่แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 3) โดยศึกษาผ่านบริบทของ

⁴ อนงค์นุช เทียนทอง และ ประภัสสร เตชะประเสริฐวิทยา, “การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมกับการถือครองพื้นที่ดิน,” *มนุษยศาสตร์ สังคมศาสตร์* 17, ฉ. 1 (พฤษภาคม-ตุลาคม 2542): 7-13.

⁵ สุวิทย์ ธีรศาศวัต, *เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน : ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจอีสานหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ถึงปัจจุบัน (2488-2544)* (ขอนแก่น: คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2546).

⁶ สุวิทย์ ธีรศาศวัต และ ชอบ ดีสวนโคก, *การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมของหมู่บ้านอีสานเหนือและอีสานกลาง ก่อนและหลังมีแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ* (ขอนแก่น: มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2536).

⁷ ทัศนีย์ บัวระภา, “การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและเศรษฐกิจในชุมชนอีสาน,” *อีสานศึกษา* 4, ฉ.1 (สิงหาคม 2534): 41-51.

⁸ เก่งกิจ กิติเรียงลาภ, *เขียนชนบทให้เป็นชาติ : กำเนิดมานุษยวิทยาไทยในยุคสงครามเย็น* (กรุงเทพฯ: มติชน, 2562), 123.

จังหวัดมหาสารคาม หนึ่งในจังหวัด “เมืองรอง” ของ “อนุภาค 2” และมีความใกล้ชิดในทางภูมิศาสตร์ เศรษฐกิจ และสังคมกับจังหวัดขอนแก่นซึ่งเป็น “เมืองหลัก” ของอนุภาคข้างต้น⁹

2. สภาพทั่วไปของจังหวัดมหาสารคามก่อนการพัฒนาให้ทันสมัยโดยรัฐ

ก่อนการประกาศใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติฉบับแรกในปี 2504 นั้น จังหวัดมหาสารคามมีความเปลี่ยนแปลงด้านต่าง ๆ ในระดับที่ต่ำมาก นับตั้งแต่การก่อตั้งเมืองมหาสารคามในปี 2408 เรื่อยมาจนถึงทศวรรษ 2490 พัฒนาการทางด้านกายภาพ เศรษฐกิจ และสังคมภายในจังหวัดเป็นไปอย่างช้า ๆ ในด้านกายภาพ ตัวเมืองมหาสารคามและอำเภอสำคัญ ๆ ต่างมีสภาพทั่วไปเป็นชนบทที่ห่างไกลจากความเจริญทางด้านวัตถุ ในประเด็นดังกล่าวนี้ ม.ล.เต๋อ สนิทวงศ์ นายแพทย์ที่มารับราชการในจังหวัดมหาสารคามช่วงปลายทศวรรษ 2470 เคยกล่าวว่า

เมื่อก่อนจะไปจังหวัดมหาสารคามนี้ได้ว่าสภาพจังหวัดไว้ว่าคงจะมีบ้านช่อง ตึกรามคึกคักพอสมควร และมีถนนหนทางหลายสาย แต่ก็ต้องผิดหวังอย่างมากมายมหาศาล เพราะไม่มีอะไรที่จะเรียกได้ว่าเป็นเมืองเอาเสียเลย คล้าย ๆ กับจะเป็นหมู่บ้านหรืออำเภออะไรสักอย่างหนึ่ง¹⁰

แม้ ม.ล.เต๋อจะกล่าวว่า ตัวเมืองหรือจังหวัดมหาสารคามมีลักษณะคล้ายกับหมู่บ้านมากกว่าเมือง แต่ในอีกด้านหนึ่งมหาสารคามก็มีศักยภาพของตนเองไม่ต่างจากจังหวัดอื่น ๆ ใกล้เคียง ดังจะเห็นได้จากในช่วงที่รัฐบาลกรุงเทพฯ พิจารณาจะยุบจังหวัดเพื่อประหยัดงบประมาณแผ่นดิน จังหวัดมหาสารคามได้รับการพิจารณาให้คงสถานะจังหวัดตามเดิมและให้ยุบจังหวัดกาฬสินธุ์แทน เนื่องจากจังหวัดมหาสารคามมีความเจริญมากกว่ากาฬสินธุ์ ดังข้อความในบันทึกการเดินทางตรวจราชการในภาคอีสานของพระศรีพิชัยบริบาล (สวัสต์ ปัทมดิลก) ครั้งยังเป็นหลวงเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยเมื่อปี 2469 ความว่า

⁹ ในช่วงทศวรรษ 2520 รัฐเริ่มแบ่งกลุ่มจังหวัดออกเป็น “อนุภาค” จังหวัดขอนแก่นซึ่งมีการเติบโตทางเศรษฐกิจสูงสุดในภาคอีสานได้กลายเป็น “เมืองหลัก” ของ “อนุภาค 2” โดยมีจังหวัดในภาคอีสานตอนกลางอันประกอบไปด้วย จังหวัดมหาสารคาม กาฬสินธุ์ และร้อยเอ็ดเป็น “เมืองรอง” และต้องพึ่งพาอิทธิพลทางด้านเศรษฐกิจของขอนแก่น เพื่อการขยายตัวทางเศรษฐกิจภายในจังหวัดของตนเองอีกชั้นหนึ่ง; สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, กองบัญชาประชาชนดี, ทำเนียบอุตสาหกรรมภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (กรุงเทพฯ: กองบัญชาประชาชนดี สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2523), 1.

¹⁰ ม.ล.เต๋อ สนิทวงศ์, “การแพทย์เมื่อ 40 ปีเศษในจังหวัดมหาสารคามและอุบลราชธานี ในระหว่าง พ.ศ. 2473-77,” ใน *อนุสรณ์พระราชทานเพลิงศพ ม.ล.ทวีวัฒน์ สนิทวงศ์ และมาปณกิจศพ คุณแม่ปลั่ง สนิทวงศ์ ณ อยุธยา ณ เมรุวัดธาตุทอง 29 พฤษภาคม 2517* (ม.ป.ท.: ม.ป.พ., 2517), 79.

เมืองมหาสารคามตั้งอยู่ริมฝั่งน้ำชี สังเกตว่าเป็นเมืองเจริญพอใช้ [...] เมืองกาฬสินธุ์ไม่เจริญ นับว่าเป็นที่อยู่ข้างเจียนเหงา [...] เมื่อได้เห็นมหาสารคามและกาฬสินธุ์แล้ว ก็เป็นที่เข้าใจได้ว่า เหตุใดจึงมีผู้ถวายเป็นสมเด็จฯ เสนาบดี (หมายถึง สมเด็จฯ กรมหลวงลพบุรีราเมศวร์ - ผู้เขียน) ว่าควรยุบจังหวัดกาฬสินธุ์ แม้จะตั้งอยู่ห่างไกลจากร้อยเอ็ดมากกว่ามหาสารคาม”¹¹

ในทางเศรษฐกิจและสังคมนั้น จังหวัดมหาสารคามมีการเปลี่ยนแปลงไปทางด้านเศรษฐกิจและสังคมอย่างช้า ๆ เช่นเดียวกับลักษณะทางกายภาพ อันเนื่องมาจากการพึ่งพาเกษตรกรรมแบบยังชีพเป็นหลัก และไม่มีกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่ทำให้การค้าในระบบทุนนิยมเติบโตอย่างเด่นชัด แม้จะมีพ่อค้านายทุนชาวจีนเข้ามาทำการค้าตั้งแต่ทศวรรษ 2400 แต่เศรษฐกิจก็ไม่ได้ขยายตัวดังเช่นเมืองอื่น ๆ ที่อยู่ตามทางรถไฟ เช่น นครราชสีมา ขอนแก่น สุรินทร์ บุรีรัมย์ และอุบลราชธานี¹²

ขณะที่เศรษฐกิจระดับชุมชนหมู่บ้านก็มีลักษณะพึ่งพากันภายในหมู่บ้านและพึ่งพาตลาดในเมืองน้อย ดังปรากฏของพระยาสารคามคณาภิบาล (อนงค์ พยัคฆ์พันธ์) และทองม้วน อรรถการ สมาชิกสภาผู้แทนราษฎรจังหวัดมหาสารคามกลุ่มแรกหลังเปลี่ยนแปลงการปกครอง 2475 ที่กล่าวว่า

พลเมืองส่วนมาก ทำมาหากิน มิได้ ทำมาค้าขาย อาชีพที่พลเมืองกระทำกันเป็นส่วนมากก็คือ ทำนา ข้าวที่เหลือกิน ชาวนามักนำไปขายให้แก่คนกลางที่เป็นคนจีน [...] การกลักรมอย่างอื่นมีการทำไร่ ทำสวน [...] โดยมากทำโดยถือว่าว่างงานจากการทำนาแล้ว การเก็บพืชผลจึงมีเพียงพอเลี้ยงครอบครัวหนึ่ง ๆ ไม่นับเป็นสินค้าสำคัญที่จะส่งไปขายต่างจังหวัดได้ อดีตกิจจะมีการแลกเปลี่ยนสินค้ากันระหว่างเพื่อนบ้านหรือกับคนในเมืองเท่านั้น¹³

การคมนาคมภายในจังหวัดมหาสารคามก่อนทศวรรษ 2500 ก็มีความยากลำบากอย่างยิ่ง ตั้งแต่ทศวรรษ 2460 มีความพยายามตัดถนนเพื่อเชื่อมตัวเมืองต่าง ๆ ภายในจังหวัดและเชื่อมจังหวัดมหาสารคามกับจังหวัดอื่น ๆ โดยรอบ ไม่ว่าจะเป็นการตัดถนนใหม่ภายในตัวเมืองมหาสารคามในปี 2465 ตัดถนนจากอำเภอโกสุมพิสัยผ่านตัวเมืองมหาสารคามไปจนถึงเขตจังหวัดร้อยเอ็ดในปี 2466 ตัดถนนจากตัวเมือง

¹¹ จังหวัดกาฬสินธุ์เป็นส่วนหนึ่งของจังหวัดมหาสารคามระหว่างปี 2474-2490; พระศรีพิชัยบริบาล, “ตระเวนอีสาน พ.ศ. 2469,” ใน *อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ พระศรีพิชัยบริบาล (สวัสดิ์ ปัทมดิลก) ณ เมรุวัดไตรมิตรนาราม จังหวัดระยอง วันที่ 17 เมษายน พ.ศ. 2514* (กรุงเทพฯ: เกื้อกูลการพิมพ์, 2514), 24-25.

¹² วีรชัย บุญมารธรรม, “ความเปลี่ยนแปลงภายในตัวเมืองมหาสารคาม พ.ศ. 2408-2455,” ใน *พัฒนาการของเมืองมหาสารคาม พ.ศ. 2408-2455* (มหาสารคาม: เทศบาลเมืองมหาสารคาม, 2547), 90-114; ทศนีย์ บัวระภา, “การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและเศรษฐกิจในชุมชนอีสาน,” 42-43.

¹³ ขีดเส้นใต้ตัวอักษรตามต้นฉบับ; พระยาสารคามคณาภิบาล และ ทองม้วน อรรถการ, “ปรากฏการณ์ สภาพจังหวัดมหาสารคาม,” ใน *ปรากฏการณ์ผู้แทนราษฎร เรื่อง สภาพของจังหวัดต่าง ๆ* (กรุงเทพฯ: ไทยเชชม, 2478), 118-119.

มหาสารคามไปยังอำเภอบรบือในปี 2468 แต่ถนนทั้งหมดข้างต้นก็ไม่สามารถใช้งานได้ดีเท่าใดนัก เนื่องจากเป็นถนนดินที่กว้างเพียง 10 คอก และมักเป็นโคลนเมื่อถึงฤดูฝนเช่นเดียวกับถนนที่เชื่อมระหว่างหมู่บ้าน¹⁴

ตั้งแต่ทศวรรษ 2490 ถึงปี 2503 จังหวัดมหาสารคามมีถนนมาตรฐานเพียง 5 สาย คือ 1) ถนนมหาสารคาม-กาฬสินธุ์-สกลนคร 2) ถนนชนบท-บ้านไผ่-มหาสารคาม-ร้อยเอ็ด-ยโสธร-อุบลราชธานี 3) ถนนมหาสารคาม-กมลาไสย (จ.กาฬสินธุ์) 4) ถนนมหาสารคาม-โกสุมพิสัย 5) ถนนมหาสารคาม-วาปีปทุม ถนนที่กล่าวมาแทบทั้งหมดอยู่ในสภาพที่ไม่ค่อยดีนักเพราะเป็นถนนดินธรรมดา มีเพียงผิวถนนบางสายที่ได้รับการถมลูกรัง เช่น ถนนมหาสารคาม-โกสุมพิสัย ที่ได้รับการถมลูกรังเพียง 8 กิโลเมตร จากความยาวถนนทั้งสิ้น 49.1 กิโลเมตร¹⁵

การเพิ่มขึ้นของจำนวนประชากรในจังหวัดมหาสารคามก่อนปี 2504 อยู่ในระดับที่ต่ำมาก หากเปรียบเทียบสถิติจำนวนประชากรที่สำรวจในปี 2499 และ 2503 จะพบว่า ประชากรในจังหวัดมหาสารคามเพิ่มขึ้นเพียง 40,342 คน ในระยะ 4 ปี จาก 459,031 คน ในปี 2499 เป็น 499,373 คน ในปี 2503 สาเหตุสำคัญที่ทำให้ประชากรเพิ่มขึ้นในระดับต่ำนี้ไม่พ้นปัญหาการไม่สามารถเข้าถึงการสาธารณสุขที่ดี และปัญหาความเป็นอยู่ที่ไม่ดีนัก จำนวนประชากรที่เพิ่มขึ้นน้อยยังส่งผลต่อจำนวนเด็กที่จะเข้ารับการศึกษากับ กล่าวคือ ในแต่ละปีมีเด็กเข้าเรียนในระดับต่าง ๆ เฉลี่ยแล้วไม่ถึงร้อยละ 20 ของประชากรทั้งจังหวัด¹⁶

ก่อนปี 2504 มีโครงการพัฒนาบางโครงการที่ดำเนินการในจังหวัดมหาสารคาม นอกจากโครงการก่อสร้างถนนและพัฒนาระบบคมนาคมที่ดำเนินมาตั้งแต่ทศวรรษ 2490 แล้ว ยังมีโครงการฝึกหัดครูชนบท ซึ่งเป็นโครงการพัฒนาการศึกษาที่โรงเรียนฝึกหัดครูมหาสารคามตั้งแต่ปี 2501 เพื่อแก้ไขปัญหาการขาดแคลนครูในโรงเรียนตามชนบท¹⁷ และโครงการพัฒนาระบบชลประทานที่อ่างเก็บน้ำบ้านตูม-บ้านดัว อำเภอมือ อ่างเก็บน้ำหนองบ่อ อำเภอบรบือ ที่มุ่งแก้ไขปัญหาการขาดแคลนน้ำสำหรับการเกษตรกรรม¹⁸ อย่างไรก็ตาม โครงการพัฒนาที่กล่าวมาข้างต้นไม่ค่อยประสบความสำเร็จมากนัก กล่าวคือ โครงการ

¹⁴ บุญช่วย อัตถากร, "ประวัติศาสตร์ภาคอีสานและเมืองมหาสารคาม และผลงานต่าง ๆ," ใน บุญช่วย อัตถากร อนุสรณ์ จัดพิมพ์เป็นอนุสรณ์เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพ นายบุญช่วย อัตถากร ทช.,ทม. จันทรที่ 3 กันยายน 2522 ณ วัดมกุฏกษัตริยาราม (ม.ป.ท.: ม.ป.พ., 2522), 105-108.

¹⁵ วีระเทพ หาญณรงค์, "การพัฒนาการท่องเที่ยวในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารธุรกิจ, คณะรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ม.ป.ป.), 101-108.

¹⁶ จังหวัดมหาสารคาม, จังหวัดมหาสารคาม งานฉลอง 25 พุทธศตวรรษ (กรุงเทพฯ: คณะกรรมการประชาสัมพันธ์และพิมพ์เอกสารการจัดงานฉลอง 25 พุทธศตวรรษ พ.ศ. 2500, 2500), 4.; วีระเทพ หาญณรงค์, "การพัฒนาการท่องเที่ยวในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย," 78, 117.

¹⁷ Charles F. Keyes, "Charles F. Keyes Field Notes, Thailand: 1962-11-1962-12 (November and December 1962), Mahasarakham," University Libraries, University of Washington, accessed May 14, 2025, <https://digital.lib.washington.edu>

¹⁸ วีระเทพ หาญณรงค์, "การพัฒนาการท่องเที่ยวในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย," 68; ณรงค์ กุลจันทร์ และคณะ, รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์ โครงการวิจัย การศึกษาสภาพการเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศน้ำเสียใหญ่ตอนบนและผลกระทบต่อนิเวศชุมชนสองฝั่งลำน้ำอำเภอบรบือ อำเภอนาโพธิ์ จังหวัดมหาสารคาม (ม.ป.ท.: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย สำนักงานภาค, 2548), 52.

ฝักหักครุชนบทไม่สามารถดำเนินการได้อย่างจริงจังเนื่องจากขาดแคลนงบประมาณ และโครงการพัฒนาชลประทานก็ไม่สามารถแก้ไขปัญหาการขาดแคลนน้ำได้ เพราะมีพื้นที่เพาะปลูกเพียงส่วนน้อยที่ได้รับประโยชน์ ดังกรณีโครงการอ่างเก็บน้ำบ้านตูม-บ้านดัว ซึ่งมีพื้นที่เพาะปลูกได้รับประโยชน์เพียง 29,000 ไร่ จากพื้นที่เพาะปลูกในเขตอำเภอเมืองทั้งหมด 140,628 ไร่

อาจกล่าวได้ว่า ก่อนทศวรรษ 2500 นั้น จังหวัดมหาสารคามก็มีลักษณะโดยทั่วไปเทียบเท่าหรือไม่ต่างจากจังหวัดอื่น ๆ ในภาคอีสานมากนัก แม้ในบางช่วงเวลาทางประวัติศาสตร์ มหาสารคามจะมีสถานะเป็นเมืองที่มีความสำคัญในทางการเมืองการปกครอง แต่มหาสารคามก็ประสบกับปัญหาการขยายตัวทางกายภาพและเศรษฐกิจที่ค่อนข้างช้า ปัญหาการคมนาคมที่ลำบากทุกระดาน การขาดแคลนระบบสาธารณสุขที่ดี และการถูกละเลยจากรัฐในการพัฒนาอย่างจริงจังรอบด้าน

3. บทบาทของรัฐไทยและต่างประเทศในการพัฒนาจังหวัดมหาสารคามช่วงทศวรรษ 2500-2510

การพัฒนาจังหวัดมหาสารคามหลังปี 2504 ตลอดจนถึงสิ้นทศวรรษ 2510 เกิดขึ้นจากแผนพัฒนาภาคตะวันออกเฉียงเหนือ พ.ศ. 2505-2509 และแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 1-3 ผู้กระทำการ (Agency) ของการพัฒนามีตั้งแต่หน่วยงานและเจ้าหน้าที่รัฐในระดับต่าง ๆ และความร่วมมือของประชาชนในจังหวัดมหาสารคาม ซึ่งน่าสนใจว่าในระยะแรกนั้น ประชาชนในจังหวัดมหาสารคามค่อนข้างมีทัศนคติที่ดีต่อนโยบายการพัฒนาของรัฐบาลที่เริ่มขึ้นในทศวรรษ 2500 นี้ ข้อมูลจากการสำรวจขององค์การบริหารวิเทศกิจแห่งสหรัฐอเมริกา (United States Operations Mission-USOM) และโทชิโอะ ยาสุชิโร (Toshio Yatsushiro) ช่วงปี 2509-2510 ชี้ให้เห็นว่า ชาวบ้านในชุมชนหมู่บ้านท่าโกลในมหาสารคามรู้สึก “พึงพอใจอย่างมาก” ต่อการพัฒนาของรัฐ¹⁹

ประชาชนในจังหวัดมหาสารคามยังมีความกระตือรือร้นอย่างยิ่งในการพยายามผลักดันหรือต่อรองให้เกิดการพัฒนาขึ้นในท้องถิ่นของตน กรณีตัวอย่างที่เด่นชัดคือ ในปี 2517 สวัสดิ์ ศิริโยธา ชาวบ้านโคกพระ อำเภอกันทรวิชัย ได้ทำหนังสือถึงกรมชลประทาน แจ้งว่าประชาชนในอำเภอกันทรวิชัยจะร่วมกันเดินขบวนเรียกร้องให้รัฐบาลดำเนินโครงการขุดลอกหนองบัวและวางระบบชลประทานจากเขื่อนลำปาว จังหวัดกาฬสินธุ์ มายังอำเภอกันทรวิชัย จังหวัดมหาสารคาม เพื่อแก้ปัญหาภัยแล้งที่มีมานานกว่า 3 ปี โดยประชาชนยินดีที่จะร่วมมือกับรัฐบาลในการขุดลอกหนองบัว²⁰

ทั้งนี้ หนึ่งในบุคคลที่มีบทบาทอย่างโดดเด่นในการพัฒนาจังหวัดมหาสารคาม คือ บุญชนะ อุตถการ ข้าราชการชาวมหาสารคามผู้เป็นหนึ่งในคณะกรรมการพัฒนาภาคตะวันออกเฉียงเหนือชุดแรก²¹ บุญชนะยังดำรงตำแหน่งหน้าที่อื่น ๆ ซึ่งล้วนเกี่ยวข้องกับการพัฒนาประเทศตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม

¹⁹ Paul T. Carter, "Communist defeat in the Second Indochina War," *Asian Review* 32, no. 1 (2019): 73.

²⁰ "ขอให้ขุดลอกอ่างเก็บน้ำหนองบัว," สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, สืบค้นเมื่อวันที่ 30 ธันวาคม 2568, https://resolution.soc.go.th/?prep_id=33092

²¹ วีระเทพ หาญณรงค์, "การพัฒนาการท่องเที่ยวในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย," 183.

แห่งชาติ²² ตำแหน่งหน้าที่ของเขามีอิทธิพลอย่างยิ่งต่อการวางนโยบายและโครงการพัฒนาจังหวัดมหาสารคามและภาคอีสาน ดังจะเห็นได้จากบทบาทการเสนอให้คณะรัฐมนตรีนำกองทัพบกสหรัฐฯ ไปช่วยการพัฒนาการชุมชนในพื้นที่จังหวัดมหาสารคาม กาฬสินธุ์ และร้อยเอ็ด แทนจังหวัดสุรินทร์ ศรีสะเกษ และปราจีนบุรี²³

หน่วยงานและบุคคลจากต่างประเทศก็มีส่วนในการสนับสนุนการพัฒนาจังหวัดมหาสารคาม ในอีกชั้นหนึ่งด้วย องค์การเหนือรัฐอย่างสหประชาชาติและธนาคารโลกมีบทบาทสำคัญด้านการให้ความช่วยเหลือทางด้านการศึกษาและวิชาการ เช่น ช่วงปี 2505-2507 กองทุนเพื่อเด็กแห่งสหประชาชาติ (UNICEF) ได้มอบอุปกรณ์ทางการศึกษาให้กับวิทยาลัยครูมหาสารคาม พร้อมกับการจัดตั้งโครงการพัฒนาการศึกษาด้านอาหารและโภชนาการที่โรงเรียนอาชีวศึกษามหาสารคาม²⁴ ฮันส์ พลาเทเนียส (Hans Platenius) เจ้าหน้าที่จากธนาคารโลกซึ่งเป็นที่ปรึกษาให้กับคณะกรรมการพัฒนาภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ได้นำคณะสำรวจมาลงพื้นที่ศึกษาสภาพปัญหาต่าง ๆ ในชนบทของมหาสารคาม²⁵

ในระดับรัฐนั้น สหรัฐอเมริกาถือเป็นผู้กระทำการที่สำคัญอย่างปฏิเสธไม่ได้ ไม่ว่าจะเป็นการที่องค์การบริหารวิเทศกิจแห่งสหรัฐอเมริกาได้ให้ทุนกับก้านันด้าบลูเอวา อำเภอมืองมหาสารคาม ไปดูงานเกี่ยวกับเทคโนโลยีที่ได้หัว้น กองทหารที่มาซ่อมรบในจังหวัดมหาสารคามภายใต้การนำของพลตรีเออเนส เอฟ. อีสเตอร์บรูก (Ernest F. Easterbrook) ได้ช่วยกันลงแรงสร้างโรงเรียนมิตรภาพที่บ้านหนองหลิ่ง ตำบลแกดำ อำเภอมือง (อำเภอกำแพงแสนในปัจจุบัน) พร้อมกับบริจาคสิ่งของ และซ่อมสร้างโครงสร้างพื้นฐานให้กับชุมชนหมู่บ้านใกล้เคียงพื้นที่ซ่อมรบ และช่วงกลางทศวรรษ 2500-ต้นทศวรรษ 2510 ยังมีอาสาสมัครจากหน่วยสันติภาพสหรัฐอเมริกา (United States Peace Corps) ที่ได้เข้ามาปฏิบัติงานตามสถานศึกษาในมหาสารคามหลายแห่ง เช่น ปีเตอร์ เอช. คริปเพน (Peter H. Crippen) มาปฏิบัติงานที่โรงเรียนสารคามพิทยาคม ลู สมิท (Lou Smith) จอห์น แมคลีน (John McLean) และเคอร์มิต ครูเกอร์ (Kermit Krueger) มาปฏิบัติงานที่วิทยาลัยครูมหาสารคาม²⁶

²² จำรัส ลากเจริญสุข, *บทบาททางการเมืองของศาสตราจารย์บุญชนะ อัดถากร* (กรุงเทพฯ: นวสาส์น, 2537), 148-182.

²³ "การขยายเขตปฏิบัติงานตามโครงการเร่งรัดพัฒนาชนบท," สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, สืบค้นเมื่อวันที่ 30 ธันวาคม 2568, https://resolution.soc.go.th/?prep_id=101096

²⁴ "ประวัติวิทยาลัย," วิทยาลัยอาชีวศึกษามหาสารคาม, สืบค้นเมื่อวันที่ 15 กรกฎาคม 2568, <https://www.mvc.ac.th/#ประวัติวิทยาลัย>

²⁵ Keyes, "Charles F. Keyes Field Notes, Thailand: 1962-11-1962-12"; International Bank for Reconstruction and Development, The Personnel Division, "New Professional Staff Introduction," *International Bank Notes* 16, no. 4 (April 1962): 14-15.

²⁶ Charles F. Keyes, "Charles F. Keyes Field Notes, Thailand: 1967-07-1967-08 (July and August 1967), Mahasarakham, Mae Sariang, Chiang Mai. Includes an index to a tape recording of Khru Yuang Kaeo lessons from "A Colorful Colloquial" taped on August 13, 1967," University Libraries, University of Washington, accessed May 14, 2025, <https://digital.lib.washington.edu/researchworks/items/d4c1227d-1e1c-4883-9daa-b7b96d77fbdd>; Thai American Audiovisual Service, *They Come as Friends - เขามาเป็นเพื่อนกับเรา* (Bangkok: Thai American Audiovisual Service, 1964); จังหวัดมหาสารคาม, *อนุสรณ์ครบ 100 ปี ของเมืองมหาสารคาม* (กรุงเทพฯ: บำรุงนุกุลกิจ, 2509), 351; Charles F. Keyes, "Charles F. Keyes Field Notes, Thailand: 1963-01 (January 1963), Mahasarakham," University Libraries, University of Washington, accessed May 14, 2025, <https://digital.lib.washington.edu>; "Isaan in the 1960s - Life as a foreign teacher in Maha Sarakham," The Isaan Record, May 29, 2016, <https://theisaanrecord.co/2016/05/29/isaan-in-the-1960s-life-as-a-foreign-teacher-in-maha-sarakham/>

ควรกล่าวด้วยว่า ชาวอเมริกันมีบทบาทสำคัญในด้านการสร้างองค์ความรู้เพื่อการพัฒนา ในช่วงกลางทศวรรษ 2500 ชาร์ลส์ เอฟ. คายส์ (Charles F. Keyes) นักมานุษยวิทยาชาวอเมริกันจากมหาวิทยาลัยคอร์เนลได้เข้ามาทำวิจัยภาคสนามที่บ้านหนองต้น ตำบลเขวา อำเภอมือง จังหวัดมหาสารคาม แม้คายส์จะไม่ได้รับการสนับสนุนโดยตรงจากรัฐบาลสหรัฐฯ แต่ต่อมามงานวิจัยเรื่อง *Peasant and Nation, A Thai-Lao Village in a Thai State* รวมทั้งความรู้และประสบการณ์เกี่ยวกับชุมชนหมู่บ้านอีสานของคายส์จะมีส่วนสำคัญต่อการทำความเข้าใจชุมชนหมู่บ้านอีสานของรัฐไทยและสหรัฐฯ ด้วย²⁷

นอกจากนี้ ยังปรากฏบทบาทของชาวต่างชาติจากชาติอื่น ๆ นอกเหนือจากชาวอเมริกันที่มีบทบาทในการพัฒนาจังหวัดมหาสารคามด้วย เช่น ฟรานซิส คริปส์ (Francis Cripps) บัณฑิตอาสาสมัครจากสหราชอาณาจักรได้มาฝึกสอนที่วิทยาลัยครูมหาสารคาม และแอนดรูว์ เทอร์ตัน เจ้าหน้าที่ British Council มาปฏิบัติงานในจังหวัดมหาสารคามช่วงปี 2505 เจ้าหน้าที่จากเดนมาร์กมาแนะนำการเลี้ยงโคนมให้กับเกษตรกรในอำเภอบรบือ รัฐบาลนิวซีแลนด์ได้สนับสนุนงบประมาณ เครื่องจักรกล และส่งผู้เชี่ยวชาญมาช่วยสร้างถนนสายบรบือ-บุรีรัมย์ (ถนนไทย-นิวซีแลนด์ในปัจจุบัน)²⁸

ทักษ์ เฉลิมเตียรณ และสมศรี ชัยวานิชยา มีข้อเสนอร่วมกันว่า ปัจจัยที่กระตุ้นให้รัฐบาลไทยจำเป็นต้องหันมาพัฒนาภาคอีสานอย่างจริงจังและเร่งด่วน คือ ความกังวลต่อภัยคอมมิวนิสต์ในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่เริ่มรุนแรงขึ้นในช่วงต้นทศวรรษ 2500²⁹ สอดคล้องกับความเห็นของ Jacques Amyot นักมานุษยวิทยาชาวแคนาดาที่มีส่วนในการก่อตั้งสถาบันวิจัยสังคมที่จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ในปี 2510 ภายใต้การสนับสนุนของสหรัฐฯ ความว่า

การต่อต้านผู้ก่อการร้ายคอมมิวนิสต์ และการพัฒนาชนบทสามารถเชื่อมต่อกันเป็นเรื่องเดียวกันกับปัญหาความมั่นคงของชาติ ปัญหาต่าง ๆ เหล่านี้นำมาสู่การกำหนดนโยบายของรัฐด้านการพัฒนาเพื่อยกระดับสวัสดิการของชาวชนบท ข้าพเจ้ายังสงสัยว่า หากไม่มีภัยคอมมิวนิสต์แล้ว รัฐบาลจะมุ่งไปที่การพัฒนาภาคอีสานอย่างไรที่เกิดขึ้นหรือไม่³⁰

²⁷ Charles F. Keyes, "Peasant and Nation, A Thai-Lao Village in a Thai State" (PhD. Diss., the Faculty of Graduate School, Cornell University, 1966); ปิ่นแก้ว เหลืองอร่ามศรี, "สนามในประวัติศาสตร์ : นักมานุษยวิทยาอเมริกันกับภูมิภาคอีสานในห้วงเวลาแห่งสงครามเย็น," ใน ชาร์ล คายส์ มิตราสนิของชาวไทย, บรรณาธิการโดย วสันต์ ปัญญาแก้ว (เชียงใหม่: ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2567), 25-46.

²⁸ ฟรานซิส คริปส์, *สภาพอีสาน*, แปลโดย ตูลจันทร์ [นามแฝง], พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ: แมคคาฟาง, 2551); จามะรี เชียงทอง และ อุทอง ประศาสน์วินิจฉัย, "อิทธิพลงานเขียนบางเล่มที่มีต่อแอนดรูว์ เทอร์ตัน ในวัยหนุ่ม," ใน *อ่านประวัติศาสตร์สังคมไทยจากงานมานุษยวิทยา ของ แอนดรูว์ เทอร์ตัน*, บรรณาธิการโดย จามะรี เชียงทอง (เชียงใหม่: ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2567), 21; Lieut-Colonel K. C. Fenton, "Thai-New Zealand Feeder Road Project," *The Royal Engineers Journal* LXXX, no. 2 (June 1966): 100-117.

²⁹ ทักษ์ เฉลิมเตียรณ, *การเมืองระบบพ่อขุนอุปถัมภ์แบบเผด็จการ*, แปลโดย ม.ร.ว.พรณี จิตรพลรักษ์, ประกายทอง สิริสุข, และ ชำรงศักดิ์ เพชรเลิศอนันต์ (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2561), 274; สมศรี ชัยวานิชยา, "นโยบายการพัฒนาภาคตะวันออกเฉียงเหนือของรัฐบาลไทยระหว่าง พ.ศ. 2494-2519" (วิทยานิพนธ์ปริญญาดุษฎีบัณฑิต, สาขาประวัติศาสตร์ ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2548), 99-103.

³⁰ เก่งกิจ กิติเรียงลาภ, *เขียนชนบทให้เป็นชาติ*, 129-130.

ตามข้อเสนอและความเห็นข้างต้น การพัฒนาจังหวัดมหาสารคามก็คงตั้งอยู่บนบริบทของการต่อต้านคอมมิวนิสต์อย่างปฏิเสธไม่ได้ และพร้อมกันนี้ การพัฒนานั้นก็ถูกดำเนินการควบคู่ไปกับการป้องกันคอมมิวนิสต์ด้วยวิธีการอื่น ๆ อย่างการทำสงครามจิตวิทยา เช่น ทางจังหวัดได้จัดให้ข้าราชการนำภาพยนตร์โฆษณาชวนเชื่อออกไปฉายตามชนบทนอกตัวเมืองมหาสารคาม ดังที่ ฟรานซิส คริปส์ เขียนเล่าไว้ใน *สภาพอีสาน* ว่า “เราฉายหนังกันที่ลานหน้าโรงเรียน [...] หนังม้วนแรกเป็นข่าวพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินไปในงานพระราชพิธี ตามด้วยการปล่อยดาวเทียมครั้งแรกของสหรัฐ”³¹

แต่ก็น่าสนใจว่า แม้รัฐจะมองว่าพื้นที่ภาคอีสานทั้งหมดเป็น “พื้นที่สีแดง” แต่จังหวัดมหาสารคามก็อาจมีลักษณะที่แตกต่างจากพื้นที่อื่น ๆ ในภาคอีสาน เนื่องจากบทสนทนาของชาร์ลส์ เอฟ. คายส์ กับเจ้าหน้าที่รัฐคนหนึ่งบ่งชี้ว่า “ไม่มีคอมมิวนิสต์ในมหาสารคาม พวกเขา (แนวร่วมคอมมิวนิสต์) อยู่ในภูพาน เขตจังหวัดกาฬสินธุ์ สกลนคร นครพนม”³² ในแง่นี้การพัฒนาจังหวัดมหาสารคามจึงไม่ได้เป็นเพียงการป้องกันภัยคอมมิวนิสต์เพียงอย่างเดียว หากแต่อาจเป็นไปเพื่อรักษาหนึ่งใน “ฐานที่มั่น” หรือ “ศูนย์บัญชาการ” ที่ปลอดภัยของรัฐในการปราบปรามคอมมิวนิสต์ในภาคอีสานด้วย³³

4. การดำเนินโครงการและผลกระทบจากการพัฒนาจังหวัดมหาสารคามช่วงทศวรรษ 2500-2510

นับตั้งแต่การประกาศใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติฉบับแรกในปี 2504 จังหวัดมหาสารคามก็ได้รับการพัฒนาอย่างจริงจังมากขึ้น โดยรัฐไทยและสหรัฐ รวมทั้งนานาชาติโลกเสรีได้เข้ามาดำเนินโครงการพัฒนาการชุมชน การพัฒนาระบบคมนาคมและการสื่อสาร การพัฒนาการเกษตร การพัฒนาระบบชลประทาน การพัฒนาระบบสาธารณสุขโรค การพัฒนาการศึกษา และการพัฒนาระบบสาธารณสุขและสุขภาพ ทั้งหมดนี้เป็นเพื่อรองรับ “การพัฒนาเศรษฐกิจ” เป็นหลัก โดยที่การพัฒนาข้างต้นก็ได้ส่งผลกระทบก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงและก่อให้เกิดปัญหาเชิงโครงสร้างให้กับจังหวัดมหาสารคามหลายด้านด้วย กล่าวคือ

4.1 การดำเนินโครงการและผลกระทบจากการพัฒนาการชุมชน

การพัฒนาชุมชนเป็นโครงการพัฒนาที่มุ่งเน้นไปยังการพัฒนามัยและสาธารณสุข การสร้างสาธารณสมบัติ (ถนน บ่อน้ำ ป่าชุมชน) และการส่งเสริมให้ประชาชนมีศักยภาพในการพึ่งตนเอง โดยพัฒนาการซึ่งเป็นตัวแทนของรัฐจะเป็นผู้นำการพัฒนาเข้าไปยังชุมชนหมู่บ้านตามชนบท ช่วงปี 2505 รัฐบาลได้เริ่ม

³¹ ฟรานซิส คริปส์, *สภาพอีสาน*, 58.

³² Keyes, “Charles F. Keyes Field Notes, Thailand: 1967-07–1967-08”; แม้จะมีคำกล่าวเช่นนั้นจากเจ้าหน้าที่รัฐแต่ปฏิเสธไม่ได้ว่า จังหวัดมหาสารคามก็เป็นพื้นที่หนึ่งที่กระแสรายความคิดแบบฝ่ายซ้ายเติบโตและขยายตัวอยู่มาก โดยเฉพาะในหมู่นักศึกษามหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม โปรดดูเพิ่มเติมใน มาโนช พรหมสิงห์, “การล้อมปราบ 6 ตุลา 19 ที่มหาสารคาม,” *The Isaan Record*, 8 ตุลาคม 2562, <https://theisaanrecord.co/2019/10/08/oct-6-1976-mahasarakham-thailand/>

³³ มหาสารคามเป็นหนึ่งในจุดศูนย์กลางที่สำคัญของเหล่าอาสาสมัครหน่วยสันติภาพสหรัฐอเมริกา บางปีเหล่าอาสาสมัครก็มารวมตัวกันเพื่อฉลองคริสต์มาสและปีใหม่ที่นี่ที่มหาสารคามด้วย โปรดดู: “Christmas in Thailand,” *The Thailand Peace Corps Journal*, no. 3 (February 1964): 3.

จัดตั้ง “เขตพัฒนา” เพื่อเป็นพื้นที่สำหรับทดลองโครงการพัฒนาต่าง ๆ ในชุมชนหมู่บ้านนอกเขตเทศบาล และสุขาภิบาลใน 6 อำเภอของจังหวัดมหาสารคาม คือ อำเภอเมือง วาปีปทุม พยัคฆภูมิพิสัย บรบือ (กิ่งอำเภอ) นาเชือก (มีเขตพัฒนาอำเภอละ 1 แห่ง) และกันทรวิชัย (มีเขตพัฒนา 2 แห่ง) ก่อนจะขยายโครงการออกไปจนทั่วจังหวัดในเวลาต่อมา³⁴

ทักษ์ เฉลิมเตียรณ เสนอว่านโยบายสำคัญของการพัฒนาการชุมชนคือ การมุ่งเน้นให้ประชาชนทำกิจกรรมร่วมกับรัฐโดยไม่รู้สึกห่างเหิน ซึ่งจะส่งผลดีทำให้เกิดการร่วมมือในการพัฒนาด้านอื่น ๆ และก่อให้เกิด “ความจงรักภักดีต่อชาติ” ในอนาคตด้วย³⁵ ผลกระทบของการพัฒนาการชุมชนนี้ก็ทำให้ประชาชนในจังหวัดมหาสารคามมีทัศนคติที่ดีต่อรัฐ ตามที่ปรากฏว่าชาวบ้านในชุมชนหมู่บ้านห่างไกลในมหาสารคามรู้สึก “พึงพอใจอย่างมาก” ต่อการพัฒนาของรัฐ ซึ่งได้กล่าวถึงไปแล้วในส่วนก่อนหน้านี้

4.2 การดำเนินโครงการและผลกระทบจากการพัฒนาระบบคมนาคมและการสื่อสาร

การพัฒนาระบบคมนาคมและการสื่อสารในจังหวัดมหาสารคามช่วงทศวรรษ 2500-2510 มีทั้งการก่อสร้างถนนภายใต้การสนับสนุนของรัฐบาลนิวซีแลนด์ตั้งที่กล่าวไปแล้ว และยังมีเปิดเดินรถยนต์โดยสารสาธารณะภายในและระหว่างจังหวัด เช่น เส้นทางเดินรถโดยสารภายในจังหวัดสาย 1401-1409 รวมทั้งการเปิดที่ทำการไปรษณีย์โทรเลขในอำเภอวาปีปทุมในปี 2508 อำเภอโกสุมพิสัย และบรบือในปี 2509 อำเภอกันทรวิชัยและพยัคฆภูมิพิสัยในปี 2510 อำเภอเชียงยืนในปี 2516 และอำเภอนาเชือกในปี 2518³⁶

การพัฒนาระบบคมนาคมส่งผลโดยตรงทำให้พื้นที่ต่าง ๆ ภายในจังหวัดมหาสารคามเชื่อมโยงกับพื้นที่ภายนอกมากขึ้น ชุมชนหมู่บ้านในมหาสารคามเชื่อมต่อกับเมืองของอำเภอต่าง ๆ มากขึ้นโดยอาศัยรถประจำทางที่เพิ่งมีให้บริการในทศวรรษ 2500-2510 เช่น ตำบลชีนชม อำเภอเชียงยืน มีรถประจำทางของกำนันมี ศรีมูลเขียว ที่วิ่งรับส่งชาวบ้านในตำบลชีนชมเข้าไปยังตัวเมืองเชียงยืนในช่วงปี 2512³⁷ ตัวเมืองมหาสารคามยังกลายเป็นศูนย์กลางการคมนาคมที่สำคัญของภูมิภาค เพราะถนนหลายสายจากหลายจังหวัดที่ตัดผ่านตัวเมืองมหาสารคามก่อนไปถึงตัวเมืองขอนแก่น ได้ตั้งจุดให้มารถโดยสารผ่านเข้าออกสถานีขนส่งมหาสารคามมากขึ้น จนในปี 2514 เทศบาลเมืองมหาสารคามต้องย้ายสถานีขนส่ง

³⁴ สำหรับเขตพัฒนาในภาคอีสาน โปรดดู วีระเทพ หาญณรงค์, “การพัฒนาการท่องเที่ยวในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย,” 143-152.

³⁵ ทักษ์ เฉลิมเตียรณ, *การเมืองระบบพ่อขุนอุปถัมภ์แบบเผด็จการ*, 295, 266.

³⁶ ประกาศคณะกรรมการควบคุมการขนส่ง ฉบับที่ 32 (พ.ศ. 2507) [...], *ราชกิจจานุเบกษา* เล่มที่ 82 ตอนที่ 6 (18 มกราคม 2508): 70-72; ดู “ประกาศกระทรวงคมนาคม เรื่อง เปิดที่ทำการไปรษณีย์โทรเลข” ใน *ราชกิจจานุเบกษา* เล่มที่ 82 ตอนที่ 75 (14 กันยายน 2508): 2327; *ราชกิจจานุเบกษา* เล่มที่ 83 ตอนที่ 91 (11 ตุลาคม 2509): 3088; *ราชกิจจานุเบกษา* เล่มที่ 84 ตอนที่ 83 (5 กันยายน 2510): 2456; *ราชกิจจานุเบกษา* เล่มที่ 84 ตอนที่ 89 (19 กันยายน 2510): 2558; *ราชกิจจานุเบกษา* เล่มที่ 90 ตอนที่ 153 (27 พฤศจิกายน 2516): 3873-3874; *ราชกิจจานุเบกษา* เล่มที่ 92 ตอนที่ 236 (18 พฤศจิกายน 2518): 2901-2902.

³⁷ ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ และคณะ, *ประวัติศาสตร์การขยายตัวชุมชนจังหวัดมหาสารคาม พ.ศ. 2408-2560* (มหาสารคาม: คณะมนุษยศาสตร์ และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, 2560), 362.

จากบริเวณตลาดสดซึ่งแออัดคับแคบ มายังบริเวณริมคลองสมถวิลซึ่งมีพื้นที่กว้างขวางกว่า เพื่อให้สามารถรองรับรถโดยสารได้มากขึ้น³⁸

น่าสนใจว่า โครงการพัฒนาระบบคมนาคมยังมีส่วนทำให้ชุมชนเมืองและย่านเศรษฐกิจหลายแห่งในจังหวัดมหาสารคามขยายตัวด้วย ดังจะเห็นได้จากชุมชนหลายแห่งที่ขยายตัวไปตามถนน เช่น 1) ย่านเศรษฐกิจและชุมชนในเทศบาลเมืองมหาสารคามและสุขาภิบาลหัวขวาง อำเภอโกสุมพิสัย เติบโตไปตามแนวถนนมหาสารคาม-โกสุมพิสัย-ท่าพระ (ทางหลวงหมายเลข 208) ที่เชื่อมกับถนนมิตรภาพ 2) เขตสุขาภิบาลพยัคฆภูมิพิสัย อำเภอพยัคฆภูมิพิสัย เกิดย่านการค้าใหม่ริมถนนวิจิตรราษฎร์บำรุงซึ่งเชื่อมเข้ากับถนนสายบรือ-บุรีรัมย์ (ถนนไทย-นิวซีแลนด์)³⁹

4.3 การดำเนินโครงการและผลกระทบจากการพัฒนาการเกษตรและระบบชลประทาน

การพัฒนาการเกษตรในจังหวัดมหาสารคามส่วนใหญ่เป็นการวิจัยและปรับปรุงพันธุ์พืช การส่งเสริมการปลูกข้าว พืชเศรษฐกิจ “ที่มีความต้องการในตลาดต่างประเทศ”⁴⁰ และการส่งเสริมการเลี้ยงสัตว์เศรษฐกิจ เช่น การตั้งสถานีทดลองพืชไร่ที่ตำบลท่าสองคอน อำเภอเมือง ในปี 2510 มีการจัดการประกวดพันธุ์ข้าว ผลผลิตข้าว และจัดทำแปลงนาทดลองและสาธิต สนับสนุนให้ปลูกพันธุ์ไม้โตเร็วและไม่ผล และส่งเสริมการเลี้ยงไก่ หมู และวัว “พันธุ์ดี” ที่ได้รับการปรับปรุงพันธุ์ให้ทนต่อโรคระบาดแล้ว⁴¹ และนอกจากการพัฒนาการเกษตร ยังมีการพัฒนาระบบชลประทานที่ดำเนินการควบคู่กันไปเพื่อให้มีแหล่งน้ำเพียงพอสำหรับการทำเกษตรกรรม มีการขุดลอกแหล่งน้ำตามหมู่บ้านและสร้างระบบชลประทานขนาดใหญ่ เช่น ช่วงปี 2508-2514 มีการวางแผนและก่อสร้าง “อ่างเก็บน้ำห้วยค้อ” ที่อำเภอนาเชือกด้วยการผลักดันของ ปราวิน เจริญสุวรรณ นายอำเภอนาเชือก อ่างเก็บน้ำนี้สามารถกักเก็บน้ำมากถึง 31,418,500 ลูกบาศก์เมตร นับเป็นอ่างเก็บน้ำที่ใหญ่ที่สุดของภาคอีสานในขณะนั้น⁴²

การพัฒนาการเกษตรและการพัฒนาระบบชลประทานส่งผลโดยตรงทำให้การทำเกษตรเชิงพาณิชย์ในจังหวัดมหาสารคามขยายตัว เห็นได้จากการที่เกษตรกรในจังหวัดมหาสารคามหันมาปลูกพืชเพื่อขายมากกว่าบริโภคในครัวเรือนจนพื้นที่ทางการเกษตรทั่วจังหวัดขยายตัวอย่างมาก เช่น พื้นที่ปลูกข้าว

³⁸ ปริญญา อุดมรัตน์, “การขยายตัวของเมืองในเขตเทศบาลเมืองมหาสารคาม” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารการปกครอง, สาขาวิชารัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, 2544), 41.

³⁹ วีระชัย บุญมารธรรม, “ความเปลี่ยนแปลงภายในตัวเมืองมหาสารคาม พ.ศ. 2408-2455,” 4; นารินทร์ ปริสุทธิคุณพร, รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์ โครงการการศึกษาประวัติศาสตร์ ตำนานเมืองโกสุมพิสัย เพื่อการพัฒนาท้องถิ่นอย่างมีส่วนร่วม (ม.ป.ท.: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2550), 57-67; เฉลียว อรรถโยโค, “ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการขยายตัวของสุขาภิบาลพยัคฆภูมิพิสัย” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารการปกครอง, สาขาวิชารัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, 2540), 35-39.

⁴⁰ วีระเทพ หาญณรงค์, “การพัฒนาการท้องถิ่นในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย,” 185.

⁴¹ สมศรี ชัยวินิชยา, “นโยบายการพัฒนาภาคตะวันออกเฉียงเหนือของรัฐบาลไทยระหว่าง พ.ศ. 2494-2519,” 207-212.; “ประวัติความเป็นมา,” ศูนย์วิจัยและพัฒนาการเกษตรมหาสารคาม, สืบค้นเมื่อวันที่ 15 พฤษภาคม 2568, https://oaid4.doa.go.th/mahasarakham/?page_id=25; จังหวัดมหาสารคาม, *อนุสรณ์ครบ 100 ปี ของเมืองมหาสารคาม*, 65-99, 110-116.

⁴² สวาท ทบตัน, “ความอภัยจากชาวอำเภอนาเชือก จังหวัดมหาสารคาม,” ใน *อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายปราวิน เจริญสุวรรณ ศ.ช. ท.ม. ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม วันอังคารที่ 9 ตุลาคม พ.ศ. 2522* (กรุงเทพฯ: ไทยเจริญการพิมพ์, 2522), 33-38.

เพิ่มขึ้นจาก 1,069,308 ไร่ ในปี 2495⁴³ เป็น 1,281,947 ไร่ ในปี 2506 พื้นที่เพาะปลูกปอเพิ่มขึ้นจาก 118,759 ไร่ ในปี 2506 เป็น 318,072 ไร่ ในปี 2517 และพื้นที่เพาะปลูกมันสำปะหลังเพิ่มขึ้นจาก 24 ไร่ ในปี 2495 เป็น 24,526 ไร่ ในปี 2517 ในด้านการเลี้ยงสัตว์ หมูกลายเป็นสัตว์เศรษฐกิจที่สำคัญของเกษตรกรแทนวัวและควายซึ่งเคยมีบทบาทในด้านการทำนา บันทึกของชาร์ลส์ เอฟ. คายส์ หลังการลงพื้นที่สำรวจหมู่บ้านดงใหญ่ อำเภอบ้านโป่ง เมื่อปี 2505 ระบุว่า “ในหมู่บ้านนี้มีหมูประมาณ 200 ตัว เกือบทุกครัวเรือนเลี้ยงหมู”⁴⁴

การพัฒนาการเกษตรยังได้ทำให้ทุนและเทคโนโลยีทางการเกษตรหลั่งไหลเข้ามาในจังหวัดมหาสารคามมากขึ้น ด้วยเหตุที่เกษตรกรส่วนใหญ่จะมีข้อจำกัดเรื่องทุนหรือเทคโนโลยี (เครื่องจักร ยาฆ่าแมลง ปุ๋ย) พวกเขาจึงมักไปกู้ยืมจากพ่อค้า นายทุน หรือธนาคาร และใช้หนี้ด้วยผลผลิตโดยตรงหรือเงินที่ได้จากการขายผลผลิต เศรษฐกิจในภาคการเกษตรของมหาสารคามที่ขยายตัวจึงดึงดูดพ่อค้าจากอำเภอเมือง และอำเภอบ้านไผ่ จังหวัดขอนแก่น เริ่มเข้ามาเป็นนายหน้าในเขตอำเภอบ้านโป่ง บรบือ โกสุมพิสัย และเขียงยืน เช่นเดียวกับพ่อค้าจากอำเภพล จังหวัดขอนแก่น และอำเภอฟุไธสง จังหวัดบุรีรัมย์ ที่เข้ามาทำธุรกิจรับซื้อและขนส่งผลผลิตทางการเกษตรในอำเภอยพยัคฆภูมิพิสัย⁴⁵

อนึ่ง ผลกระทบที่สำคัญของการพัฒนาการเกษตรและระบบชลประทานข้างต้นนี้ คือ การที่ทรัพยากรธรรมชาติในจังหวัดมหาสารคามเสื่อมโทรมลง การบุกเบิกป่าเพื่อปลูกพืชเศรษฐกิจตลอดช่วงทศวรรษ 2500-2510 ทำให้พื้นที่ป่าของจังหวัดมหาสารคามในช่วงทศวรรษถัดมาลดลงจนเหลือเพียง 320,775 ไร่ หรือร้อยละ 8.91 ของพื้นที่จังหวัด จนมหาสารคามกลายเป็นจังหวัดที่มีพื้นที่ป่าเหลือน้อยที่สุดในภาคอีสาน⁴⁶ และการใช้ที่ดินเพื่อปลูกพืชเศรษฐกิจในลักษณะพืชเชิงเดี่ยวก็ทำให้ดินเสื่อมโทรม เพราะสารอาหารในดินถูกใช้ไปจนหมดและไม่มีการปรับปรุงคุณภาพดิน แม้กระทั่งบริเวณริมแม่น้ำชี ซึ่งดูเหมือนว่าจะเป็นพื้นที่ที่มีความอุดมสมบูรณ์มากที่สุดของมหาสารคาม (ซึ่งในความเป็นจริงก็ไม่ได้มีความอุดมสมบูรณ์ในระดับที่เหมาะสมสำหรับการทำการเกษตร) ก็ประสบปัญหานี้⁴⁷

4.4 การดำเนินโครงการและผลกระทบจากการพัฒนาระบบสาธารณูปโภค

การพัฒนาระบบสาธารณูปโภคในจังหวัดมหาสารคามเป็นโครงการที่เน้นการขยายการเข้าถึงไฟฟ้าและน้ำปะปามากขึ้น กรณีที่เด่นชัดคือ ไฟฟ้า โดยสถิติของการไฟฟ้าส่วนภูมิภาค จังหวัดมหาสารคาม ช่วงปี 2506-2508 ระบุว่า การไฟฟ้าจังหวัดมหาสารคามสามารถผลิตไฟฟ้าเพิ่มขึ้นจาก 187 กิโลวัตต์หรือ

⁴³ “จังหวัดมหาสารคาม,” ใน *ไตรัฐสาร คณะเจ้าภาพพิมพ์เป็นธรรมบรรณาการในงานฉาบปกกิจศพ คุณแม่ทองดี แสนแก้ว ณ เมรุวัดราชสิทธาราม ธนบุรี 2 มิถุนายน 2512* (กรุงเทพฯ: คุณพินอักษรกิจ, 2512), 4.

⁴⁴ สุวิทย์ ธีรศาสตร์, *เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน*, 220; สุวิทย์ ธีรศาสตร์, “ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจลุ่มแม่น้ำชีในรอบ 5 ทศวรรษสุดท้าย การเปลี่ยนแปลงการผลิตและผลกระทบ” ใน *อีสานศึกษา*, (ม.ป.ท.: ม.ป.พ., 2532), 134-137; Keyes, “Charles F. Keyes Field Notes, Thailand: 1962-11-1962-12.

⁴⁵ เฉลียว อรรถโยโค, “ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการขยายตัวของสาขาภิบาลพยุคภูมิพิสัย,” 37-38.

⁴⁶ จังหวัดมหาสารคาม, *ประวัติศาสตร์ไทยส่วนภูมิภาค จังหวัดมหาสารคาม*, 19.

⁴⁷ วิชัย สว่าง, “การศึกษาความไม่เสมอภาคของจังหวัดในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิต, บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2528), 26-27.

330,410 หน่วย ในปี 2506 เป็น 280 กิโลวัตต์หรือ 520,870 หน่วย ในปี 2508 ในปี 2509 การไฟฟ้าจังหวัดมหาสารคามยังได้รับกระแสไฟฟ้าเพิ่มจากเขื่อนอุบลรัตน์ จังหวัดขอนแก่น และปี 2514 ได้มีการตั้งโรงงานผลิตถ่านหินคอนกรีตสำหรับการใช้ในการไฟฟ้าขึ้นที่บ้านเขว ตำบลเขว อำเภอเมือง ส่งผลให้การขยายการเข้าถึงไฟฟ้านอกเขตเทศบาลและสุขาภิบาลมีเพิ่มมากขึ้น แม้บางพื้นที่จะไม่มีการวางสายส่งไฟฟ้าเข้าไปถึง แต่รัฐก็ช่วยเหลือด้วยการส่งเครื่องกำเนิดไฟฟ้าไปให้แทน เช่น การส่งเครื่องกำเนิดไฟฟ้าไปยังตำบลกุดรัง อำเภอบรบือ ตามคำขอของเหลื่อม จันทรเทศ กำนันตำบลกุดรัง⁴⁸

4.5 การดำเนินโครงการและผลกระทบจากการพัฒนาการศึกษา

การพัฒนาการศึกษาเป็นโครงการที่รัฐพยายามขยายการเข้าถึงการศึกษาขั้นสูงในจังหวัดมหาสารคาม เนื่องจากการศึกษาเป็นรากฐานสำคัญของการพัฒนาด้านอื่น ๆ ดังกลอนลำในภาพยนตร์เรื่อง *พัฒนากร* (2508) ความว่า “ชาติจะเจริญใหญ่โต (เพราะ) พลเมืองฉลาดเฉลียวดี”⁴⁹ ด้วยเหตุนี้จึงมีการสร้างอาคารเรียนและเปิดสถานศึกษาใหม่ทั่วมหาสารคามพร้อมกับการพัฒนาหลักสูตรการเรียนการสอน ไม่ว่าจะเป็น 1) เปิดโรงเรียนระดับมัธยมศึกษาแห่งใหม่ในทุกอำเภอ เช่น “โรงเรียนพยุภุมิพิทยาคาร” ที่อำเภอพยุภุมิพิสัย หรือ “โรงเรียนโกสุมวิทยาสรรค์” ที่อำเภอโกสุมพิสัย ซึ่งเปิดทำการเรียนการสอนในปี 2511 และ 2514 ตามลำดับ⁵⁰ 2) เปิดสถานศึกษาระดับอุดมศึกษา เช่น “วิทยาลัยพลศึกษาจังหวัดมหาสารคาม” ในปี 2515 และ “วิทยาลัยวิชาการศึกษา มหาสารคาม” ในปี 2511 ก่อนที่จะพัฒนามาเป็น “มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม” ในปี 2517⁵¹ ซึ่งทั้งสองสถานศึกษาเป็นสาขาของวิทยาลัยพลศึกษาและวิทยาลัยวิชาการศึกษาแห่งแรกในภาคอีสาน และ 3) ยกระดับสถานศึกษา เช่น ยกระดับ “โรงเรียนฝึกหัดครูมหาสารคาม” ขึ้นเป็น “วิทยาลัยครูมหาสารคาม” ในปี 2505 พร้อมกับการส่งเสริมโครงการฝึกหัดครูชนบทภายใต้การสนับสนุนของสหประชาชาติและสหรัฐฯ⁵²

การสนับสนุนโครงการฝึกหัดครูชนบทของวิทยาลัยครูมหาสารคามของสหรัฐฯ เป็นตัวอย่างที่เด่นชัดของการพัฒนาที่มีจุดมุ่งหมายเป็นไปเพื่อการต่อต้านคอมมิวนิสต์ กล่าวคือ การสนับสนุนโครงการฝึกหัดครูชนบทมีจุดมุ่งหมายเพื่อเพิ่มศักยภาพในการผลิตครูให้มากขึ้น ซึ่งจะมีผลต่อศักยภาพของรัฐในการเผยแพร่อุดมการณ์ต่อต้านคอมมิวนิสต์ในสถานศึกษาผ่านครู สถานะหรือศักยภาพของวิทยาลัยครู

⁴⁸ จังหวัดมหาสารคาม, *อนุสรณ์ครบ 100 ปี ของเมืองมหาสารคาม*, 479-480; มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์, ภาควิชาประวัติศาสตร์, *สารานุกรมประวัติศาสตร์หมู่บ้านและสถานที่ในอำเภอเมือง จังหวัดมหาสารคาม* (มหาสารคาม: ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, 2545), 43; ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ และคณะ, *ประวัติศาสตร์การขยายตัวชุมชนจังหวัดมหาสารคาม พ.ศ. 2408-2560*, 383-384.

⁴⁹ ข้อความในวงเล็บเพิ่มเติมโดยผู้ศึกษา โปรดดูวันที่ 10.55 ใน Film Archive Thailand (หอภาพยนตร์), “พัฒนากร,” YouTube, 18 ธันวาคม 2559, <https://youtu.be/-wV9PEtXe4s?si=yVePfaZIR1qSZrfc>

⁵⁰ “ประวัติโรงเรียน,” โรงเรียนพยุภุมิพิทยาคาร, สืบค้นเมื่อวันที่ 15 พฤษภาคม 2568, <https://www.payak.ac.th/history/>; “ประวัติโรงเรียน,” โรงเรียนโกสุมวิทยาสรรค์, สืบค้นเมื่อวันที่ 15 พฤษภาคม 2568, http://kosumkws.ac.th/datashow_52325

⁵¹ “ประวัติความเป็นมา,” มหาวิทยาลัยการกีฬาแห่งชาติ วิทยาเขตมหาสารคาม, สืบค้นเมื่อวันที่ 16 พฤษภาคม 2568, <https://www.tnsumk.ac.th/web/index.php/campus/about/history>; บุญถึง แนนหนา, “วิทยาลัยวิชาการศึกษา,” *สารานุกรมศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ*, ฉ. 2 (ตุลาคม-ธันวาคม 2528): 157-162.

⁵² “ประวัติมหาวิทยาลัย,” มหาวิทยาลัยราชภัฏมหาสารคาม, สืบค้นเมื่อวันที่ 14 พฤษภาคม 2568, <https://www.rmu.ac.th/about>

มหาสารคามที่เป็นศูนย์กลางของการผลิตครูให้กับโรงเรียนในจังหวัดมหาสารคาม ภาพลัทธิ และร้อยเอ็ด มาแต่เดิม รวมทั้งเครือข่ายสถานศึกษาในโครงการฝึกหัดครูชนบทที่ถูกสร้างขึ้นมามีแผนพัฒนาฯ ฉบับแรก ได้กลายเป็นปัจจัยที่ทำให้สหรัฐฯ หันมาสนับสนุนวิทยาลัยครูแห่งนี้ และทำให้ (สถานศึกษาใน) จังหวัดมหาสารคามกลายเป็นผู้กระทำการเชิงนโยบายที่สำคัญในโครงการพัฒนาการศึกษาของรัฐไทย⁵³ ไม่เพียงแต่เท่านั้น ในทศวรรษ 2500-2510 วิทยาลัยครูมหาสารคามยังถูกจัดวางให้เป็นหนึ่งในต้นแบบของการผลิตครูให้กับประเทศเพื่อนบ้านด้วย ดังจะเห็นได้จากการที่รัฐบาลพระราชอาณาจักรลาวได้ส่งนักเรียนครูจากลาวมาฝึกอบรมที่วิทยาลัยครูมหาสารคามติดต่อกันเป็นระยะเวลาหลายปี⁵⁴

การพัฒนาการศึกษาส่งผลโดยตรงทำให้จังหวัดมหาสารคามกลายเป็นหนึ่งในศูนย์กลางการศึกษาที่สำคัญของภาคอีสาน สถานศึกษาที่เปิดขึ้นใหม่ในจังหวัดมหาสารคามช่วงทศวรรษ 2500-2510 ส่วนใหญ่เป็นสาขาของสถานศึกษาหลักจากส่วนกลางแห่งแรก ๆ ที่มาเปิดทำการสอนในกลุ่มจังหวัดหรือภาคอีสานดังกล่าวไปแล้ว สถานศึกษาเหล่านี้ได้เปิดรับผู้เข้าเรียนไม่ต่ำกว่าปีละ 200 คน โดยเฉพาะเมื่อวิทยาลัยวิชาการศึกษา มหาสารคาม ยกกระดับเป็นมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม ทางมหาวิทยาลัยก็ได้เปิดรับนิสิตปีละไม่ต่ำกว่า 1,500 คน จนดึงดูดให้มีผู้เรียนจากทั่วภาคอีสานเดินทางมาเรียนที่มหาสารคาม⁵⁵

ทั้งนี้ทั้งนั้น แม้จะมีการพัฒนาการศึกษาให้ก้าวหน้าและชาวมหาสารคามก็สามารถเข้าถึงระบบการศึกษาได้มากขึ้น⁵⁶ แต่สถานศึกษาหลายแห่งก็ประสบปัญหาขาดแคลนบุคลากรทางการศึกษา โครงการฝึกหัดครูชนบทไม่สามารถผลิตครูให้เพียงพอกับความต้องการบุคลากรทางการศึกษาที่มีมากขึ้น ทำให้ครูในบางโรงเรียนต้องรับภาระงานหนักมากขึ้น เช่น อัตราส่วนครูต่อนักเรียนของโรงเรียน บรบือวิทยาคาร อำเภอบรบือ ในปีการศึกษา 2515 คือ 1 ต่อ 33 ซึ่งครูเหล่านี้ต้องรับผิดชอบภาระงานนอกการเรียนการสอนซึ่งมีอยู่หลายงานควบคู่ไปด้วย⁵⁷ ลักษณะปัญหาเช่นนี้ยังเกิดขึ้นในหลายโรงเรียนทั่วจังหวัดมหาสารคาม เป็นเหตุให้คุณภาพการศึกษาตกต่ำอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ยังไม่นับรวมปัญหาเด็กนักเรียนยากจนที่ขาดทุนและโอกาสทางการศึกษา ข้อมูลจากบันทึกของค่ายสัระบุว่า นักเรียนบางคนในโรงเรียนตามหมู่บ้านชนบทไม่มีอุปกรณ์การเรียนและหลายครั้งพวกเขาขี่ช้างไปช่วยพ่อแม่ทำนา⁵⁸

⁵³ Keyes, "Charles F. Keyes Field Notes, Thailand: 1962-11-1962-12"

⁵⁴ จังหวัดมหาสารคาม, "วิทยาลัยครูมหาสารคาม" ใน *อนุสรณ์ครบ 100 ปี ของเมืองมหาสารคาม*, 334-347.

⁵⁵ Keyes, "Charles F. Keyes Field Notes, Thailand: 1962-11-1962-12"; ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ และคณะ, "การขยายตัวของชุมชน จังหวัดมหาสารคาม พ.ศ. 2408-2560," 51.

⁵⁶ ไม่นานนักหลังมีแผนพัฒนาฯ โรงเรียนประชาบาลและเทศบาลในจังหวัดมหาสารคามได้รับการพัฒนาจนสามารถรับนักเรียนชั้นประถมศึกษาซึ่งเป็นระดับการศึกษาขั้นพื้นฐานได้มากขึ้น สถิติจำนวนนักเรียนชั้นประถมศึกษาปีที่ 1-4 ในจังหวัดเพิ่มจาก 68,385 คน ในปี 2506 เป็น 73,136 คน ในปี 2508; จังหวัดมหาสารคาม, "แผนการศึกษาธิการจังหวัด," ใน *อนุสรณ์ครบ 100 ปี ของเมืองมหาสารคาม*, 11-24.

⁵⁷ ฉลวยวรรณ ชินะโชติ, "สภาพการศึกษาของอำเภอบรบือ ในเขตสุขาภิบาล" (สารนิพนธ์ประกาศนียบัตรชั้นสูงบัณฑิตอาสาสมัคร, มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2516), 4-13-4-15

⁵⁸ Keyes, "Charles F. Keyes Field Notes, Thailand: 1962-11-1962-12.

4.6 การดำเนินโครงการและผลกระทบจากการพัฒนาระบบสาธารณสุขและสุขภาพ

การพัฒนาระบบสาธารณสุขและสุขภาพในจังหวัดมหาสารคามเป็นโครงการที่เกิดขึ้นจากปัญหาด้านการสาธารณสุขและสุขภาพที่กระทบต่อชีวิตของประชาชนซึ่งเป็นกำลังสำคัญของการพัฒนา โดยมหาสารคามเป็นจังหวัดหนึ่งที่รัฐบาลได้พยายามเข้ามาพัฒนาการสาธารณสุขและสุขภาพอย่างเร่งด่วน เนื่องจากเป็นจังหวัดที่มีผู้เจ็บป่วยมากเป็นลำดับต้น ๆ ของภาคอีสาน โดยเฉพาะโรคที่เกี่ยวข้องกับพยาธิซึ่งพบผู้ป่วยร้อยละ 88.4 สูงกว่าค่าเฉลี่ยในระดับภาคซึ่งอยู่ที่ร้อยละ 63.2 การพัฒนาการสาธารณสุขและสุขภาพจึงมีตั้งแต่การปรับปรุงโรงพยาบาลประจำจังหวัด สุขศาลาประจำอำเภอ ตำบล การฉีดวัคซีนป้องกันโรค การพัฒนาระบบสูติรีเวช และปรับปรุงสุขภาพตามหมู่บ้านชนบท⁵⁹

การพัฒนาระบบสาธารณสุขและการสุขภาพส่งผลโดยตรงต่อการขยายตัวของประชากรในจังหวัดมหาสารคาม การป้องกันโรคด้วยการปลูกฝีและฉีดวัคซีนทำให้อัตราการเสียชีวิตด้วยโรคต่าง ๆ ลดลงอย่างมีนัยสำคัญ เช่น การเสียชีวิตด้วยโรคมาลาเรียซึ่งเคยสูงถึงร้อยละ 63.95 ในปี 2506 ก็ลดลงเป็นร้อยละ 2.2 ในปี 2508 นอกจากนี้ การดูแลอนามัยแม่และเด็กก่อนและหลังการคลอด ก็มีส่วนทำให้อัตราการเสียชีวิตของแม่และเด็กวัยแรกเกิดลดลง สถิติของแผนกอนามัยจังหวัดมหาสารคามช่วงปี 2506-2507 ระบุว่า ในระยะเพียง 2 ปีมีเด็กเกิดใหม่รวมกันมากถึง 40,858 คน ในจำนวนนี้มีเด็กเสียชีวิต 1,614 คน คิดเป็นร้อยละ 3.95 ขณะที่อัตราการเสียชีวิตของแม่หลังคลอดลดลงจากร้อยละ 1.6 เป็นร้อยละ 0.65⁶⁰

การขยายตัวของประชากรในจังหวัดมหาสารคามยังสามารถสังเกตได้จากการเปรียบเทียบสถิติบ้านเรือนและชุมชนหมู่บ้านในช่วงทศวรรษ 2500-2520 คือ จำนวนบ้านเรือนทั่วจังหวัดมหาสารคามเพิ่มขึ้นจาก 80,432 หลังคาเรือน ในปี 2507 เป็น 117,954 หลังคาเรือน ในปี 2508 และจำนวนชุมชนหมู่บ้านก็เพิ่มขึ้นจาก 961 หมู่บ้าน ในปี 2508 เป็น 1,323 หมู่บ้าน ในช่วงทศวรรษ 2520⁶¹

4.7 ผลกระทบของการพัฒนากับการเกิดขึ้นของสังคมผู้ประกอบการและสังคมผู้บริโภคในจังหวัดมหาสารคาม

การขยายตัวทางเศรษฐกิจช่วงทศวรรษ 2500-2510 หลังการพัฒนาโดยรัฐทำให้เกิดสังคมผู้ประกอบการและสังคมผู้บริโภคขึ้นอย่างกว้างขวางในจังหวัดมหาสารคาม ประชาชนในจังหวัดมหาสารคามหลายคนกลายเป็นผู้ประกอบการแทนการทำเกษตรกรรมแบบดั้งเดิม ปรากฏการณ์ที่น่าสนใจคือ 1) คนท้องถิ่นที่ไม่ใช่ชาวจีนกลายเป็นผู้ประกอบการหน้าใหม่ในระยะนี้ เช่น วิชัย บุรีโสตะโย

⁵⁹ ในปี 2505 มีการปรับปรุงสุขภาพใน 43 หมู่บ้าน ทั่วจังหวัดมหาสารคาม ชุดบ่อน้ำที่ถูกสุขลักษณะ 20 บ่อ สร้างส้วมที่ถูกสุขลักษณะ 1,083 แห่ง และปรับปรุงความสะอาดภายในบ้าน 5,106 หลัง; กนก ยะสารวรรณ, "การบริหารงานพัฒนาการอนามัยท้องถิ่นในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ พ.ศ. 2503-2505" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารธุรกิจ, คณะรัฐประศาสนศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ม.ป.ป.), 34-35, 83.

⁶⁰ จังหวัดมหาสารคาม, *อนุสรณ์ครบ 100 ปี ของเมืองมหาสารคาม*, 34-35.

⁶¹ จังหวัดมหาสารคาม, *อนุสรณ์ครบ 100 ปี ของเมืองมหาสารคาม*, 33; จังหวัดมหาสารคาม, *ประวัติมหาดไทยส่วนภูมิภาค จังหวัดมหาสารคาม* (มหาสารคาม: ปริดาการพิมพ์, 2528), 16.

กลายเป็นคนท้องถิ่นคนแรกที่เข้าไปเปิดร้านค้าในตลาดพยุหภูมิพิสัยในปี 2512⁶² 2) เริ่มมีการเปิดร้านขายของชำในหมู่บ้านตามชนบทมากขึ้น และ 3) กำหนดผู้ใหญ่บ้านก็เริ่มสะสมทุนจากโอกาสทางเศรษฐกิจที่มีมากขึ้นในชนบท ก่อนที่พวกเขาจะกลายเป็นผู้ประกอบการในท้องถิ่น⁶³ ซึ่งการเข้ามาของสังคมผู้ประกอบการยังทำให้เกิดสังคมผู้บริโภครุ่นตามห่วงโซ่อุปสงค์-อุปทาน ชวามหาสารคามเริ่มหันมาซื้อสินค้าเพื่อบริโภคแทนการผลิตด้วยตนเองมากขึ้น สถิติช่วงปี 2519 พบว่า สินค้าที่จังหวัดมหาสารคามนำเข้าจากกรุงเทพฯ สูงถึงร้อยละ 43.08 คือ สินค้าเบ็ดเตล็ด ของใช้ทั่วไป⁶⁴

4.8 ผลกระทบของการพัฒนาแก้ปัญหาความยากจนและการอพยพย้ายถิ่นฐานของประชาชนในจังหวัดมหาสารคาม

แม้เศรษฐกิจและสังคมในจังหวัดมหาสารคามจะได้รับการพัฒนาไปพอสมควร แต่ปัญหาที่สำคัญที่สุดอย่างปัญหาความยากจนกลับยังไม่ได้รับการแก้ปัญหา สาเหตุหลักมาจากการที่เกษตรกรไม่สามารถเข้าถึงระบบชลประทานที่มีประสิทธิภาพได้ ทำให้การเพาะปลูกได้ผลตอบแทนต่ำกว่าที่ลงทุนไป ขณะที่ราคาผลิตผลทางการเกษตรก็ผันผวนจนเกษตรกรเป็นหนี้และสูญเสียกรรมสิทธิ์ในเนื้อที่ดินเนื่องจากที่ดินถูกยึดไปใช้หนี้ นอกจากนี้จังหวัดมหาสารคามยังไม่มีการลงทุนในภาคอุตสาหกรรมขนาดใหญ่ที่รองรับแรงงานจำนวนมากในจังหวัดได้ จากสถิติช่วงทศวรรษ 2520 ในงานศึกษาของโมฆิต บันเปี่ยมรัฐ และคณะ พบว่า ชุมชนหมู่บ้านในจังหวัดมหาสารคามส่วนใหญ่ประสบปัญหาความยากจนสูง แม้กระทั่งพื้นที่ที่มีความยากจนน้อยที่สุดอย่างอำเภอนาดูนก็มีเขตหมู่บ้านชนบทยากจนมากถึง 50 จาก 73 หมู่บ้านหรือร้อยละ 68.49⁶⁵

ปัญหาความยากจนได้บีบบังคับให้ประชาชนในจังหวัดมหาสารคามจำนวนไม่น้อยอพยพไปยังเมืองหลักทางเศรษฐกิจอื่น ๆ เพื่อโอกาสทางเศรษฐกิจที่มากกว่า เช่น หมู่บ้านกุดจอก ตำบลเหล่าดอกไม้ อำเภอยางชุมน้อย (ปัจจุบันอยู่ในเขตอำเภอน้ำขุ่น) ซึ่งมีประชากรไม่กี่ครัวเรือนในช่วงทศวรรษ 2520 ก็มีผู้อพยพออกนอกหมู่บ้านมากถึง 10 คน ในระยะไม่กี่ปี หรือในปี 2505 ก็มีชาวบ้านยางสีสุราชกลุ่มใหญ่ที่อพยพออกไปรับจ้างเจียรไนพลอยที่จังหวัดจันทบุรี⁶⁶

⁶² เฉลียว อรรถโยโค, “ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการขยายตัวของสาขาภิบาลพยุหภูมิพิสัย,” 38

⁶³ Keyes, “Charles F. Keyes Field Notes, Thailand: 1962-11-1962-12.”

⁶⁴ ศักดา อารุณี, “ข้อเสนอแนะแนวทางเพื่อการวางแผนพัฒนาจังหวัดมหาสารคาม” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารธุรกิจ, ภาควิชาผังเมือง จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2526), 146-150.

⁶⁵ โมฆิต บันเปี่ยมรัฐ และคณะ, *ชนบทอีสาน* (กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช, 2524), 119-130.; จังหวัดมหาสารคาม, อำเภอนาดูน, “สภาพปัจจุบันของอำเภอนาดูน,” ใน *พระธาตุนาดูน พุทธมณฑลอีสาน* (มหาสารคาม: อภิชาติการพิมพ์, 2528), 13.

⁶⁶ สดภาพ แนวนรรต, “สภาพสังคมและเศรษฐกิจของหมู่บ้านกุดจอก ตำบลเหล่าดอกไม้ อำเภอยางชุมน้อย จังหวัดมหาสารคาม” (สารนิพนธ์ประกาศนียบัตรชั้นสูงบัณฑิตอาสาสมัคร, สำนักบัณฑิตอาสาสมัคร มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2524), 12-13; ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ และคณะ, *ประวัติศาสตร์การขยายตัวของชุมชนจังหวัดมหาสารคาม พ.ศ. 2408-2560*, 335.

5. การกลายเป็นเมืองรองของจังหวัดมหาสารคามหลังการพัฒนาให้ทันสมัย

แม้การพัฒนาของรัฐในช่วงทศวรรษ 2500-2510 จะสร้าง “ความเจริญ” ให้กับจังหวัดมหาสารคามอย่างมาก โดยเฉพาะความเจริญที่เห็นได้ชัดผ่านความเปลี่ยนแปลงเชิงกายภาพซึ่งเป็นผลมาจากการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐาน แต่ในอีกด้านหนึ่ง จังหวัดมหาสารคามก็ได้รับผลกระทบเชิงลบจากการพัฒนานี้ด้วย นอกเหนือจากปัญหาจากการพัฒนาที่กล่าวถึงไปแล้วในส่วนก่อนหน้า การที่จังหวัดมหาสารคามถูกทำให้กลายเป็นเมืองรองทั้งทางนิதியและพหุนิยก็เป็นผลกระทบเชิงลบที่ควรนำมาอภิปรายด้วย กล่าวคือ

จากการพัฒนาให้ทันสมัยโดยรัฐ จังหวัดมหาสารคามกลายเป็นจังหวัดที่ต้องอยู่ภายใต้อิทธิพลทางเศรษฐกิจของขอนแก่นและกรุงเทพฯ จนศักยภาพในการพึ่งพาตนเองภายในจังหวัดหายไป⁶⁷ จากสถิติการส่งออกของจังหวัดมหาสารคามในปี 2510 มหาสารคามต้องส่งออกสินค้าและผลผลิตทางการเกษตรร้อยละ 55.46 ไปยังขอนแก่น และร้อยละ 32.61 ไปยังกรุงเทพฯ⁶⁸ ด้วยเหตุที่มหาสารคามไม่มีโรงงานอุตสาหกรรมขนาดใหญ่ในการแปรรูปผลผลิต ต่างจากเมืองใหญ่อย่างขอนแก่น ดังข้อมูลของสำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติช่วงต้นทศวรรษ 2520 ที่ระบุว่าโรงสีข้าวที่ใหญ่ที่สุดในมหาสารคามสีข้าวได้เพียงปีละ 500 ตัน⁶⁹ แต่โรงสีข้าวที่ใหญ่ที่สุดในขอนแก่นสีข้าวได้มากถึงปีละ 43,200 ตัน และขอนแก่นยังมีโรงงานแปรรูปอ้อยที่มีกำลังการผลิตปีละ 43,200 ตัน ขณะที่มหาสารคามไม่มีโรงงานประเภทนี้⁷⁰

หากเปรียบเทียบจังหวัดมหาสารคามกับจังหวัดอื่น ๆ ในอนุภาค 2 หรือปัจจุบันคือ กลุ่มจังหวัดภาคอีสานตอนกลาง⁷¹ จะพบว่า ขอนแก่นมีปัจจัยที่เอื้อให้เกิดการลงทุนขนาดใหญ่มากกว่ามหาสารคาม กล่าวคือ ขอนแก่นมีเส้นทางรถไฟและทางหลวง (ต่อมาคือ ถนนมิตรภาพ) ที่รองรับการขนส่งวัตถุดิบและสินค้าไปยังตลาดสำคัญในเขตภาคกลางและกรุงเทพฯ มาตั้งแต่ก่อนมีแผนพัฒนาฯ ฉบับแรกในปี 2504 (ดูภาพ 1) ขณะที่มหาสารคามกลับตั้งอยู่ค่อนข้างไกลจากเส้นทางคมนาคมหลักของภูมิภาค และหากเทียบกับภาพสินธุ์และร้อยเอ็ดซึ่งอยู่ในอนุภาค 2 เช่นเดียวกันก็จะพบว่า มหาสารคามไม่ได้มีความสำคัญในเชิงเกษตรกรรมเทียบเท่าสองจังหวัดที่กล่าวไปข้างต้น

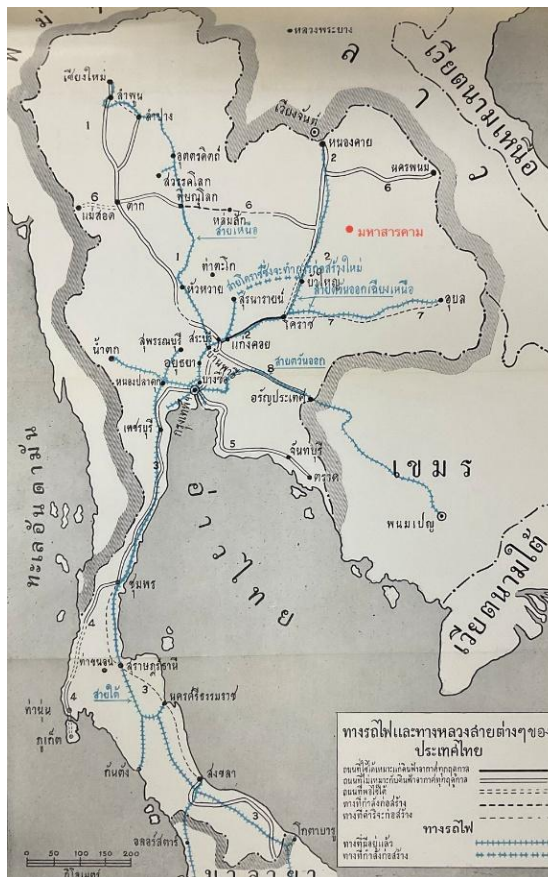
⁶⁷ สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, กองบัญชาประชาชนดี, ทำเนียบอุตสาหกรรม ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (กรุงเทพฯ: กองบัญชาประชาชนดี สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2523), 1.

⁶⁸ ขณะเดียวกัน จังหวัดมหาสารคามก็นำเข้าสินค้าจากกรุงเทพฯ สูงถึงร้อยละ 87.11; ศักดา อรุณ, “ข้อเสนอแนะแนวทางเพื่อการวางแผนพัฒนาจังหวัดมหาสารคาม,” 146-150.

⁶⁹ สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, กองบัญชาประชาชนดี, ทำเนียบอุตสาหกรรม ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เล่ม 2 (กรุงเทพฯ: กองบัญชาประชาชนดี สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2523), 453-491.

⁷⁰ สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, กองบัญชาประชาชนดี, ทำเนียบอุตสาหกรรม ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ, 26-58.

⁷¹ ในปี 2546 จังหวัดขอนแก่น มหาสารคาม ร้อยเอ็ด และกาฬสินธุ์ ได้รวมกันเป็น “กลุ่มจังหวัดภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนกลาง” หรือกลุ่ม “ร้อยแก่นสารสินธุ์” โดยมีขอนแก่นเป็นศูนย์กลางทางเศรษฐกิจและการบริหาร; สมชัย สมบัติพานิช, “กลุ่มจังหวัด,” ฐานข้อมูลการเมืองการปกครอง สถาบันพระปกเกล้า, สืบค้นเมื่อวันที่ 30 มิถุนายน 2568, <https://wiki.kpi.ac.th/index.php?title=กลุ่มจังหวัด>

ภาพ 1 แผนที่แสดงทางรถไฟและทางหลวงสายต่าง ๆ ของประเทศไทยในปี 2503 ปรับปรุงจาก, สำนักงานสภาพัฒนาการเศรษฐกิจแห่งชาติ, โครงการพัฒนาการของรัฐสำหรับประเทศไทย (กรุงเทพฯ: กองการพิมพ์สลากกินแบ่งรัฐบาล, 2503), 164-165.

หากจะขยายความเพิ่มเติมแล้วนั้นก็กล่าวได้ว่า ภาพสินธุ์และร้อยเอ็ดมีสถานะเป็นแหล่งเกษตรกรรมที่สำคัญของภูมิภาค อันเนื่องมาจากระบบชลประทานที่ครอบคลุมพื้นที่การเกษตรอย่างกว้างขวางมากกว่ามหาสารคาม โดยเมื่อเปรียบเทียบระบบชลประทานในจังหวัดร้อยเอ็ดและมหาสารคามที่ถูกสร้างขึ้นในช่วงทศวรรษ 2490-2510 จะพบว่า แม้ช่วงเวลาดังกล่าวจังหวัดร้อยเอ็ดจะมีจำนวนอ่างเก็บน้ำขนาดใหญ่และขนาดกลางน้อยกว่ามหาสารคาม แต่พื้นที่ชลประทานของร้อยเอ็ดก็มีมากกว่า 59,000 ไร่ ขณะที่พื้นที่ชลประทานในมหาสารคามมีเพียง 45,000 ไร่⁷²

“ความเป็นเมืองรองของมหาสารคาม” เป็นข้อเท็จจริงที่รัฐ วิชาการ และประชาชนในจังหวัดมหาสารคามไม่เคยปฏิเสธ ตั้งแต่ช่วงปลายทศวรรษ 2520 หน่วยงานรัฐในจังหวัดมหาสารคามไม่ปฏิเสธว่า

⁷² กรมชลประทาน, รายงานแผนแม่บทการพัฒนาชลประทาน จังหวัดร้อยเอ็ด (กรุงเทพฯ: สำนักบริหารโครงการ กรมชลประทาน, 2561), 2-5; กรมชลประทาน, รายงานแผนแม่บทการพัฒนาชลประทาน จังหวัดมหาสารคาม (กรุงเทพฯ: สำนักบริหารโครงการ กรมชลประทาน, 2561), 2-5.

จังหวัดมหาสารคามเป็น “เมืองเล็ก” ที่ต้องพึ่งพาเมืองใหญ่ ๆ (ขอนแก่น ร้อยเอ็ด กาฬสินธุ์ และบุรีรัมย์) ซึ่งมีความพร้อมทางเศรษฐกิจและบริการมากกว่า⁷³ ถึงช่วงปลายทศวรรษ 2530 ทางจังหวัดก็ยอมรับว่า ข้อจำกัดในการพัฒนาจังหวัดมหาสารคามคือ การต้องแข่งขันกับเมืองหลักของภูมิภาคอย่างขอนแก่น นครราชสีมา อุตรธานี และอุบลราชธานี ซึ่งล้วนแต่มีความพร้อมด้านอุตสาหกรรมสูงกว่ามหาสารคาม และแม้มหาสารคามจะมีข้อได้เปรียบจากการตั้งอยู่ใกล้เมืองหลักอย่างขอนแก่นและสามารถใช้บริการด้านการขนส่งต่าง ๆ ในขอนแก่นได้ แต่สิ่งนี้ก็สะท้อนว่าหากมหาสารคามไม่พึ่งพาตลาดที่ขอนแก่น การพัฒนาและการเติบโตทางเศรษฐกิจของมหาสารคามจะเกิดขึ้นไม่ได้เลย⁷⁴

หรือในบริบทช่วงเวลาร่วมสมัยกับงานศึกษาชิ้นนี้ ช่วงปี 2567 จังหวัดมหาสารคามเป็นหนึ่งใน “เมืองรอง” ที่รัฐสนับสนุนให้นักท่องเที่ยวไปเยี่ยมเยือน พร้อมกับที่ทางจังหวัดมหาสารคามเองก็จัดกิจกรรมเพื่อตอบรับนโยบายนี้⁷⁵ และในงานศึกษาของทวีศิลป์ สืบวัฒนะ และคณะ ช่วงปี 2560 ก็ระบุว่า ประชาชนในอำเภอโกสุมพิสัยและเขียงยืนนิยมไปทำธุระและส่งบุตรหลานไปเรียนในตัวเมืองขอนแก่น เนื่องจาก “การศึกษาที่ขอนแก่นดีกว่าที่อำเภอโกสุม(พิสัย)” และ “ขอนแก่นมีความพัฒนาทันสมัยสะดวกสบายกว่ามาก...มีทุกอย่างครบครัน”⁷⁶

6. ปัจจัยภายในของจังหวัดมหาสารคามที่ส่งผลต่อการพัฒนา

ปัจจัยภายในของจังหวัดมหาสารคามเองก็มีส่วนสำคัญที่ทำให้การพัฒนาให้ทันสมัยโดยรัฐปรากฏผลออกมาในลักษณะข้างต้น โดยปัจจัยภายในที่สำคัญของจังหวัดมหาสารคามซึ่งมีผลต่อการพัฒนา ประกอบไปด้วย 1) ปัจจัยทางภูมิศาสตร์ อย่างการมีทรัพยากรดินไม่เหมาะสมสำหรับการเพาะปลูกและการมีสภาพภูมิประเทศเป็นพื้นที่ราบและลูกคลื่น และ 2) ปัจจัยทางเศรษฐกิจ อย่างการที่เกษตรกรมีประสบการณ์ทางเศรษฐกิจแบบทุนนิยมน้อยกว่าจังหวัดอื่น ๆ โดยรอบ

นอกเหนือจากการมีที่ตั้งห่างไกลจากเส้นทางคมนาคมหลักของภูมิภาคอย่างทางรถไฟและถนนมิตรภาพแล้ว การมีทรัพยากรดินไม่เหมาะสมสำหรับการเพาะปลูกและการมีสภาพภูมิประเทศเป็นพื้นที่ราบและลูกคลื่นก็มีส่วนสำคัญต่อการพัฒนาระดับพื้นฐานอย่างการพัฒนาการเกษตรและชลประทาน ในกรณีการมีทรัพยากรดินไม่เหมาะสมสำหรับการเพาะปลูก งานศึกษาของศักดิ์ดา อารุณี ชี้ให้เห็นว่า จังหวัดมหาสารคามมีทรัพยากรดินที่ไม่เหมาะสมกับการเพาะปลูกเพราะประสบปัญหาดินเค็มและมีความอุดมสมบูรณ์ต่ำ โดยปัจจัยสำคัญที่ส่งผลทำให้มหาสารคามประสบปัญหาดินเค็มคือ การที่จังหวัดมหาสารคามตั้งอยู่บนแอ่งเกลือหินซึ่งมีปริมาณเกลือหินมากถึง 700 ล้านตัน มากกว่านั้น ชุดดินส่วนใหญ่

⁷³ จังหวัดมหาสารคาม, *ประวัติมหาดไทยส่วนภูมิภาค จังหวัดมหาสารคาม*, 25.

⁷⁴ ฝ่ายนโยบายและแผนงาน, “บทที่ 2 ปัจจัยที่มีผลต่อการพัฒนาและการลงทุนของจังหวัดมหาสารคาม,” ใน *แผนลงทุนจังหวัดมหาสารคาม* (มหาสารคาม: นางนวลออฟเซ็ค มหาสารคาม, 2539), 2-1-2-24.

⁷⁵ Thai PBS, “พลิกแผนที่ไทย “ทัวร์เมืองรอง” เปิดพื้นที่ใหม่ “รับนักท่องเที่ยว”, Thai PBS, 14 มิถุนายน 2567, <https://www.thaipbs.or.th/news/content/341017>; จังหวัดมหาสารคาม, “เปิดตลาดหน้าวัง ยกระดับการท่องเที่ยวเมืองรอง ส่งเสริมเศรษฐกิจ จังหวัดมหาสารคาม,” จังหวัดมหาสารคาม, 22 มกราคม 2567, <https://mahasarakham.go.th/new/news/detail/3327/data.html>

⁷⁶ ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ และคณะ, *ประวัติศาสตร์การขยายตัวชุมชนจังหวัดมหาสารคาม พ.ศ. 2408-2560*, 203, 228.

ของจังหวัดมหาสารคามยังเป็นชุดดินร่อยเอ็ดซึ่งมีความอุดมสมบูรณ์ต่ำ มีอินทรีย์วัตถุบนพื้นผิวหน้าดินต่ำกว่าร้อยละ 1 และมักมีคราบเกลือในหน้าแล้งเพราะเกลือละลายขึ้นมาที่น้ำ⁷⁷

ขณะที่การมีสภาพภูมิประเทศเป็นพื้นที่ราบและลูกคลื่นนั้น จังหวัดมหาสารคามเป็นจังหวัดที่มีสภาพภูมิประเทศเป็นทั้งที่ราบไม่มีภูเขาและเป็นเนินลุ่ม ๆ ดอน ๆ หรือลูกคลื่น ซึ่งงานศึกษาของโฆสิต บัณเฑียรวัชรกุลเสนอว่า สภาพภูมิประเทศทั้งสองรูปแบบข้างต้นซึ่งพบมากในหลายพื้นที่ของภาคอีสานมีส่วนทำให้น้ำในลำน้ำและแม่น้ำต่าง ๆ ไม่สามารถไหลได้อย่างสม่ำเสมอได้ และเป็นสภาพภูมิประเทศที่ไม่เหมาะสำหรับการสร้างอ่างกักเก็บน้ำ⁷⁸ ขณะที่สภาพภูมิประเทศของจังหวัดขอนแก่น กาลสินธุ์ และ ร้อยเอ็ดซึ่งอยู่โดยรอบจังหวัดมหาสารคามกลับมีลักษณะที่แตกต่างออกไป ขอนแก่นและกาลสินธุ์มีพื้นที่ลาดชันจากภูเขาซึ่งเอื้อให้เกิดการสร้างเขื่อนขนาดใหญ่ และร้อยเอ็ดก็มีพื้นที่ส่วนใหญ่เป็นที่ราบลุ่มแม่น้ำซึ่งเหมาะสำหรับการเพาะปลูก⁷⁹ ทำให้สามจังหวัดข้างต้นมีศักยภาพในการทำเกษตรกรรมมากกว่าจังหวัดมหาสารคาม

ปัจจัยที่สำคัญอีกประการหนึ่งที่ส่งผลต่อการพัฒนาจังหวัดมหาสารคามคือ การที่เกษตรกรรมประสบการณทางเศรษฐกิจแบบทุนนิยมน้อยกว่าจังหวัดอื่น ๆ โดยรอบ หลักฐานและงานศึกษาทางประวัติศาสตร์หลายชิ้นชี้ให้เห็นว่า จังหวัดที่อยู่โดยรอบจังหวัดมหาสารคามอย่างขอนแก่นและร้อยเอ็ดสามารถเข้าถึงระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมก่อนมหาสารคาม โดยชาวนาในขอนแก่นได้ปรับเปลี่ยนวิถีการผลิตจากการผลิตเพื่อบริโภคมาเป็นการผลิตเพื่อขายตั้งแต่ทศวรรษ 2460 หลังการเข้ามาของทางรถไฟ⁸⁰ และร้อยเอ็ดก็เป็นศูนย์กลางทางเศรษฐกิจที่สำคัญของมณฑลร้อยเอ็ดซึ่งตั้งขึ้นในปี 2455⁸¹ ขณะที่จังหวัดมหาสารคามในช่วงเวลาเดียวกันยังคงเน้น “ทำมาหากิน” มากกว่า “ทำมาค้าขาย” การด้อยประสิทธิภาพด้านการค้าขายและการจัดการทุนจึงทำให้ประชาชนในจังหวัดมหาสารคามปรับตัวเข้ากับการขยายตัวทางเศรษฐกิจช่วงทศวรรษ 2500-2510 ได้ไม่ดีนัก

7. บทสรุป

ภายใต้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 1-3 และความร่วมมือระหว่างรัฐไทยและชาติโลกเสรีในช่วงสงครามเย็นโดยเฉพาะสหรัฐอเมริกา ช่วงทศวรรษ 2500-2510 นั้น เกิดการวางนโยบายและโครงการพัฒนาจังหวัดมหาสารคามหลายด้าน นับตั้งแต่การพัฒนาการชุมชนที่มุ่งหวังให้ชาวบ้านร่วมกันสร้างสาธารณสมบัติและบ่มเพาะความสามารถในการพึ่งตนเอง การพัฒนาระบบคมนาคมและการสื่อสารที่เชื่อมโยงจังหวัดมหาสารคามกับพื้นที่ภายนอกผ่านถนนและการไปรษณีย์โทรเลข การพัฒนา

⁷⁷ ศักดา อรุณี, “ข้อเสนอแนะแนวทางเพื่อการวางแผนพัฒนาจังหวัดมหาสารคาม,” 37, 46-48.

⁷⁸ โฆสิต บัณเฑียรวัชรกุล และคณะ, *ชนบทอีสาน*, 32.

⁷⁹ อีสานอินไซด์, “พามาเบิกระดับความสูงของระดับน้ำทะเลของภาคอีสาน ทำไมอีสานถึงถูกเรียกว่า ดินแดนที่ราบสูง?”, *Isan Insight & Outlook*, สืบค้นเมื่อวันที่ 6 ตุลาคม 2568, <https://isaninsight.kku.ac.th/archives/7586>.

⁸⁰ ทศนีย์ บัวระภา, “การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและเศรษฐกิจในชุมชนอีสาน,” 43.

⁸¹ พีรวัฒน์ พูนสวัสดิ์พงศ์, “บทบาททางเศรษฐกิจของคนเชื้อสายจีนในเมืองร้อยเอ็ด ทศวรรษ 2470-2530,” *วารสารประวัติศาสตร์ มศว* 48, ฉ. 1 (2566): 227-250.

การเกษตรที่ส่งเสริมให้ชาวมหาสารคามปลูกพืชและเลี้ยงสัตว์เศรษฐกิจเพื่อขายให้กับตลาดต่างประเทศ การพัฒนาการชลประทานเพื่อรองรับการทำเกษตรอุตสาหกรรม รวมทั้งการพัฒนาการสาธารณสุข โภค การศึกษา และการสาธารณสุขและสุขภาพ เพื่อให้ชาวมหาสารคามมีศักยภาพทางด้านร่างกายและ ความรู้ พร้อมทั้งจะเป็นกำลังในการผลิตและพัฒนาเศรษฐกิจของชาติต่อไป

การพัฒนาข้างต้นสร้างความเปลี่ยนแปลงต่อโครงสร้างทางเศรษฐกิจและสังคมภายในจังหวัด มหาสารคามอย่างมหาศาล การพัฒนาระบบคมนาคมและการสื่อสารทำให้หมู่บ้านต่าง ๆ เริ่มเชื่อมโยง เข้ากับตลาดในเมือง เมืองมหาสารคามยังกลายเป็นศูนย์กลางการคมนาคม ขนส่ง และความบันเทิงที่ สำคัญของภูมิภาค การพัฒนาการเกษตรทำให้เกษตรกรหันมาปลูกพืชและเลี้ยงสัตว์เศรษฐกิจมากขึ้น พื้นที่การเพาะปลูก จำนวนสัตว์เลี้ยง ทุน และเทคโนโลยีการเกษตรในจังหวัดมหาสารคามจึงเพิ่มขึ้นอย่าง มีนัยสำคัญ สวนทางกับพื้นที่ป่าของจังหวัดที่ลดลงจากการบุกเบิกพื้นที่เพื่อการเกษตร และคุณภาพดินที่ เสื่อมโทรมลงจากการปลูกพืชเชิงเดี่ยว การพัฒนาการชลประทานเปลี่ยนแปลงวิถีการผลิตของเกษตรกร เพราะทำให้เกษตรกรสามารถปลูกพืชนอกฤดูได้แล้ว การพัฒนาการสาธารณสุขทำให้ชาวมหาสารคาม เข้าถึงความทันสมัย พร้อม ๆ กับการรับแนวคิดบริโภคนิยมแบบสมัยใหม่จากสื่อ การพัฒนาการศึกษาที่ แม้การศึกษาในจังหวัดมหาสารคามจะประสบปัญหาด้านคุณภาพ แต่มหาสารคามเป็นเมืองศูนย์กลาง การศึกษาโดยอาศัยการเป็นที่ตั้งของวิทยาลัยและสถานศึกษาหลายแห่ง การพัฒนาสาธารณสุขและ สุขภาพช่วยให้อัตราการตายของชาวมหาสารคามลดลง จำนวนประชากรเพิ่มมากขึ้น จนเกิดการขยายตัว ของเมืองและชุมชนหมู่บ้าน

ความเปลี่ยนแปลงเชิงโครงสร้างของจังหวัดมหาสารคามนำมาซึ่งความเปลี่ยนแปลงในเชิง เศรษฐกิจ คนท้องถิ่นชาวมหาสารคามหลายคนหันมาทำธุรกิจแทนการทำเกษตรกรรม เช่นเดียวกับ อีกหลายคนที่หันมาซื้อสินค้าเพื่อบริโภคแทนการผลิตเองในครัวเรือน เกิดเป็นสังคมผู้ประกอบการและ ผู้บริโภคเต็มรูปแบบ อย่างไรก็ตาม ชาวมหาสารคามจำนวนไม่น้อยยังประสบปัญหายากจน เนื่องจากการ ผลิตแบบเกษตรอุตสาหกรรมที่รัฐสนับสนุนไม่ได้สร้างผลกำไรให้กับเกษตรกรได้ ชาวมหาสารคาม จำนวนไม่น้อยจึงเลือกอพยพออกนอกถิ่นฐานเดิมไปยังเมืองหลักที่มีโอกาสทางเศรษฐกิจที่ดีกว่า มหาสารคาม

การพัฒนาช่วงสงครามเย็นทำให้จังหวัดมหาสารคามตกอยู่ในสถานะเมืองรองเพราะมีเศรษฐกิจ ที่เติบโตน้อยกว่าขอนแก่นซึ่งเป็นเมืองหลักทางเศรษฐกิจของภูมิภาค ผลผลิตจากภาคเกษตรกรรม ในมหาสารคามจำเป็นต้องส่งไปขายที่ขอนแก่นหรือกรุงเทพฯ เนื่องจากมหาสารคามไม่มีโรงงาน อุตสาหกรรมขนาดใหญ่สำหรับแปรรูปผลิตผลจำนวนมากที่มาจากภาคการเกษตร และมหาสารคาม ก็ไม่ได้ตั้งอยู่บนถนนมิตรภาพซึ่งเป็นเส้นทางคมนาคมขนส่งหลักของภูมิภาค มากไปกว่านั้น มหาสารคาม ยังไม่มีศักยภาพที่จะเป็นเมืองหลักทางการเกษตรของภูมิภาค เนื่องจากมหาสารคามขาดระบบชลประทาน ขนาดใหญ่ และประสบปัญหาดินเค็มอันเนื่องมาจากการมีที่ตั้งทางภูมิศาสตร์อยู่บนแอ่งเกลือหินขนาดใหญ่

ภาครัฐและเอกชนในจังหวัดมหาสารคามพยายามต่อรองและตอบโต้กับสถานะความเป็นเมืองรอง มาตั้งแต่ทศวรรษ 2520 ด้วยการผลักดันให้มหาสารคามเป็นเมืองหลักทางศาสนาและศิลปวัฒนธรรมของ

ภูมิภาคแทนการเป็นเมืองรองทางเศรษฐกิจ เช่น ช่วงปี 2525-2531 จังหวัดมหาสารคามพยายามผลักดันโครงการพุทธมณฑลอีสานที่อำเภอนาดูน “เพื่อให้เป็นศูนย์กลางทางพระพุทธศาสนาของภาคอีสาน” มีการจัดสร้างพระธาตุนาดูนสำหรับบรรจุพระบรมสารีริกธาตุซึ่งค้นพบตั้งแต่ปี 2522 และพัฒนาภูมิทัศน์ให้เหมาะสมสำหรับการศึกษาและเผยแพร่ศาสนา⁸² ยังไม่นับรวมความพยายามสร้างภาพจำการเป็นเมืองที่มีเอกลักษณ์ทางด้านศิลปวัฒนธรรมระดับโลก เช่น ปี 2558 มีการจัดงานพ็อนรำที่ใช้ผู้รำมากที่สุดในโลกเพื่อเฉลิมฉลองวาระครบรอบ 150 ปี การตั้งเมืองมหาสารคาม⁸³ และในปี 2565 มีการจัดงานลابلอกเพื่อสร้างภาพลักษณ์การเป็น “เมืองหลวงแห่งลابلอก”⁸⁴

กรณีการกลายเป็นเมืองรองของจังหวัดมหาสารคามเป็นผลพวงที่ชัดเจนของการพัฒนายุคสงครามเย็น กระบวนการ “การทำให้ทันสมัย” (Modernization) “การทำให้เป็นทุนนิยม” (Capitalization) หรือ “การทำให้เป็นอเมริกัน” (Americanization) (ในแง่ที่หมายถึงการทำให้ทุกอย่างเป็นไปตามที่สหรัฐฯ ต้องการ) ได้ส่งผลให้มหาสารคามต้องพึ่งพาเศรษฐกิจ สังคม และการเมืองกับเมืองหลักทางเศรษฐกิจในภูมิภาค ประเทศ และพื้นที่อื่น ๆ ข้ามพรมแดน ก่อให้เกิดโครงสร้างความสัมพันธ์ทางอำนาจด้านเศรษฐกิจ ฯลฯ ที่ไม่เท่าเทียมกันกับเมืองใหญ่ ซึ่งปรากฏการณ์หรือบริบททางประวัติศาสตร์เช่นนี้ยังสามารถพบได้ในอีกหลาย ๆ จังหวัดทั่วภาคอีสานและประเทศไทยและเป็นสิ่งที่ควรมีการศึกษามากขึ้นในอนาคต

⁸² สำนักงานประมศึกษามหาสารคาม, “ประวัติพระธาตุนาดูน,” ใน พุทธมณฑลอีสาน พระธาตุนาดูน มหาสารคาม (มหาสารคาม: อภิชาติการพิมพ์, 2544) 33-34.

⁸³ MGR Online, “ที่สุดในโลก! นางรำ 40,000 ชีวิตร่วมรำฉลอง 150 ปีตั้งเมืองมหาสารคาม,” MGR Online, 22 สิงหาคม 2558, https://mgronline.com/local/detail/9580000095432#google_vignette

⁸⁴ Thai PBS, “มหาสารคามจัด “เทศกาลลابلอก” ชูวัฒนธรรมแห่งการกิน,” Thai PBS, 23 สิงหาคม 2565, <https://www.thaipbs.or.th/news/content/318714>

รายการอ้างอิง

- กนก ยะสารวรรณ. “การบริหารงานพัฒนาการอนามัยท้องถิ่นในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ พ.ศ. 2503-2505.” วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารธุรกิจ, คณะรัฐประศาสนศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ม.ป.ป.
- กรมชลประทาน. รายงานแผนแม่บทการพัฒนาชลประทาน จังหวัดร้อยเอ็ด. กรุงเทพฯ: สำนักบริหารโครงการ กรมชลประทาน, 2561.
- กรมชลประทาน. รายงานแผนแม่บทการพัฒนาชลประทาน จังหวัดมหาสารคาม. กรุงเทพฯ: สำนักบริหารโครงการ กรมชลประทาน, 2561.
- เก่งกิจ กิติเรียงลาภ. เขียนชนบทให้เป็นชาติ : กำเนิดมานุษยวิทยาไทยในยุคสงครามเย็น. กรุงเทพฯ: มติชน, 2562.
- คริสป์, ฟรานซิส. สภาพอีสาน. แปลโดย ดุลจันทร์ [นามแฝง]. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: แม่คำผาง, 2551.
- โสมสิต บันเปี่ยมรัษฎ์, ธรรมรักษ์ การพิทักษ์, สมชาย กรุสวนสมบัติ, พีรเทพ รุ่งชีวิน, ไชยยศ ไชยมั่นคง, กิตติอิทธิวิทย์, ศรศานต์ กาญจนภิรมย์, พรพิมล วรดิolk, ชูจิตต์ ประโมทยกุล, สุวรรณิ์ สำโรงวัฒนา, จินตนา ศรีดังกุล, วีน่า พันธรัตน์, และ ศักดิ์เจริญ ภาณุตานนท์. ชนบทอีสาน. กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช, 2524.
- จังหวัดมหาสารคาม. จังหวัดมหาสารคาม งานฉลอง 25 พุทธศตวรรษ. กรุงเทพฯ: คณะกรรมการประชาสัมพันธ์ และพิมพ์เอกสารการจัดงานฉลอง 25 พุทธศตวรรษ พ.ศ. 2500, 2500.
- จังหวัดมหาสารคาม. อนุสรณ์ครบ 100 ปี ของเมืองมหาสารคาม. กรุงเทพฯ: บำรุงกุลกิจ, 2509.
- จังหวัดมหาสารคาม. ประวัติศาสตร์ไทยส่วนภูมิภาค จังหวัดมหาสารคาม. มหาสารคาม: บริษัทการพิมพ์, 2528.
- จังหวัดมหาสารคาม. “เปิดตลาดหน้าวัง ยกระดับการท่องเที่ยวเมืองรอง ส่งการพัฒนาเศรษฐกิจ จังหวัดมหาสารคาม.” 22 มกราคม 2567. <https://mahasarakham.go.th/new/news/detail/3327/data.html>.
- จังหวัดมหาสารคาม. อำเภอนาดูน. “สภาพปัจจุบันของอำเภอนาดูน.” ใน พระธาตุนาดูน พุทธมณฑล อีสาน, 11-17. มหาสารคาม: อภิชิตการพิมพ์, 2528.
- “จังหวัดมหาสารคาม.” ใน ไตรรัฐสาร คณะเจ้าภาพพิมพ์เป็นธรรมบรรณาการในงานฌาปนกิจศพ คุณแม่ทองดี แสนแก้ว ณ เมรุวัดราชสิทธิาราม ธนบุรี 2 มิถุนายน 2512, 1-50. กรุงเทพฯ: คุณพินอักษรกิจ, 2512.
- จามะรี เชียงทอง, และ อุทอง ประศาสน์วินิจชัย. “อิทธิพลงานเขียนบางเล่มที่มีต่อแอนดรูว์ เทอร์ตัน ในวัยหนุ่ม.” ใน อ่านประวัติศาสตร์สังคมไทยจากงานมานุษยวิทยา ของ แอนดรูว์ เทอร์ตัน, บรรณาธิการโดย จามะรี เชียงทอง, 20-23. เชียงใหม่: ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2567.

- จำรัส ลาภเจริญสุข. *บทบาททางการเมืองของศาสตราจารย์บุญชนะ อัตถากร*. กรุงเทพฯ: นวสาส์น, 2537.
- ฉลวยวรรณ ชินะโชติ. “สภาพการศึกษาของอำเภอบรบือ ในเขตสุขาภิบาล.” สารนิพนธ์ประกาศนียบัตร
ชั้นสูงบัณฑิตอาสาสมัคร, มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2516.
- เจ็ลย วรรณโยโค. “ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการขยายตัวของสุขาภิบาลพัคคมภูมิพิสัย.” วิทยานิพนธ์ปริญญา
มหาบัณฑิต, สาขาวิชาภูมิศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, 2540.
- ณรงค์ กุลจันทร์, สงัด จันทะพัต, ลำไย วิเศษศรี, ประสงค์ ประเสริฐ, ประภาส คามะปะโน, และ คำมาย
รุทธา. *รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์ โครงการวิจัย การศึกษาสภาพการเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศน์
ลำน้ำเสียวใหญ่ตอนบนและผลกระทบต่อชีวิตชุมชนสองฝั่งลำน้ำ อำเภอบรบือ อำเภอบรบือ
จังหวัดมหาสารคาม*. ม.ป.ท.: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย สำนักงานภาค, 2548.
- ณัฐพล ใจจริง. “พระบรมมภ์ปกเกล้าฯ ไตงาอินทร์ : แผนสงครามจิตวิทยาอเมริกันกับการสร้างสถาบัน
กษัตริย์ให้เป็น “สัญลักษณ์” แห่งชาติ.” ใน *ขอฝันใฝ่ในฝันอันเหลือเชื่อ : ความเคลื่อนไหว
ขบวนการปฏิวัติสยาม (พ.ศ.2475-2500)*, บรรณาธิการโดย ชัยวิช ตูลาชน, พิมพ์ครั้งที่ 2,
289-339. นนทบุรี: ฟาเดียวกัน, 2564.
- เต๋อ สนิทวงศ์, ม.ล. “การแพทย์เมื่อ 40 ปีเศษในจังหวัดมหาสารคามและอุบลราชธานี ในระหว่าง พ.ศ.
2473-77.” ใน *อนุสรณ์ พระราชทานเพลิงศพ ม.ล.ทวีวัฒน์ สนิทวงศ์ และฉาปนกิจศพ คุณแม่
ปลั่ง สนิทวงศ์ ณ อยุธยา ณ เมรุวัดธาตุทอง 29 พฤษภาคม 2517*, 77-127. ม.ป.ท.: ม.ป.พ.,
2517.
- ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ, วุฒิกร กะตะสีลา, ปรัชต์ สาคิ, ณัฐพล นาทันตอง, และ เกริกกฤษณ์ โชคชัยรัชดา.
ประวัติศาสตร์การขยายตัวของชุมชนจังหวัดมหาสารคาม พ.ศ. 2408-2560. มหาสารคาม: คณะ
มนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, 2560.
- ทักษ์ เฉลิมเตียรณ. *การเมืองระบบพ่อขุนอุปถัมภ์แบบเผด็จการ*. แปลโดย พรณี ฉัตรพลรักษ์, ประกายทอง
สิริสุข, ม.ร.ว., และ ชำรงค์ศักดิ์ เพชรเลิศอนันต์. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และ
มนุษยศาสตร์, 2561.
- ทัศนีย์ บัวระภา. “การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและเศรษฐกิจในชุมชนอีสาน.” *อีสานศึกษา* 4, ฉ. 1 (ธันวาคม
2534): 41-51.
- ธีรชัย บุญมาธรรม. *พัฒนาการเมืองมหาสารคาม พ.ศ. 2408-2455*. มหาสารคาม: เทศบาลเมือง
มหาสารคาม, 2547.
- นาริรัตน์ ปรีสุทธีวุฒิพร. *รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์ โครงการการศึกษาประวัติศาสตร์ ตำนานเมืองโกสุมพิสัย
เพื่อการพัฒนาท้องถิ่นอย่างมีส่วนร่วม*. ม.ป.ท.: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2550.
- บุญช่วย อัตถากร. “ประวัติศาสตร์ภาคอีสานและเมืองมหาสารคาม และผลงานต่าง ๆ.” ใน *บุญช่วย อัตถากร
อนุสรณ์ จัดพิมพ์เป็นอนุสรณ์เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพ นายบุญช่วย อัตถากร ทช.,ทม.
จันทร์ที่ 3 กันยายน 2522 ณ วัดมกุฏกษัตริยาราม*, 105-108. ม.ป.ท.: ม.ป.พ., 2522.

- บุญถึง แนนหนา. “วิทยาลัยวิชาการศึกษา.” *สารานุกรมศึกษาศาสตร์ คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ*, ฉ. 2 (ตุลาคม-ธันวาคม 2528): 157-162.
- ประกาศกระทรวงคมนาคม เรื่อง เปิดทำการไปรษณีย์โทรเลขยาว ลี้ วาปีปทุม, *ราชกิจจานุเบกษา* เล่มที่ 82 ตอนที่ 75 (14 กันยายน 2508): 2327.
- ประกาศกระทรวงคมนาคม เรื่อง เปิดทำการไปรษณีย์โทรเลขดุสิต โกสัมพีสัย และบรบือ, *ราชกิจจานุเบกษา* เล่มที่ 83 ตอนที่ 91 (11 ตุลาคม 2509): 3088.
- ประกาศกระทรวงคมนาคม เรื่อง เปิดทำการไปรษณีย์โทรเลขกันทรวิชัย เกษตรวิสัย อาจสามารถ ปากพะยูน สารภี สันกำแพง น้ำปาด ป่าซาง บางคนที่ บรรพตพิสัย ศรีประจันต์ ปากท่อ และที่ทำการไปรษณีย์โทรเลขหนองแค, *ราชกิจจานุเบกษา* เล่มที่ 84 ตอนที่ 83 (5 กันยายน 2510): 2456.
- ประกาศกระทรวงคมนาคม เรื่อง เปิดทำการไปรษณีย์โทรเลขบางกระทุ่ม สามง่าม ธวัชบุรี โชคชัย ด่านขุนทด และที่ทำการไปรษณีย์โทรเลขพยัคฆภูมิพิสัย, *ราชกิจจานุเบกษา* เล่มที่ 84 ตอนที่ 89 (19 กันยายน 2510): 2558.
- ประกาศกระทรวงคมนาคม เรื่อง เปิดทำการไปรษณีย์โทรเลขแม่ทะ, บางไทร, ท่าม่วง, บางน้ำเปรี้ยว, ตาพระยา, โป่งน้ำร้อน, บ้านลาด, พนมทวน, บ้านไร่, หางดง, ตรอน, กงไกรลาศ, ศรีบุญเรือง, เชียงยืน, กุดชุม, ชุมพวง, พระแสง, ลานสะกา, คลองท่อม และสบ้าย้อย, *ราชกิจจานุเบกษา* เล่มที่ 90 ตอนที่ 153 (27 พฤศจิกายน 2516): 3873-3874.
- ประกาศกระทรวงคมนาคม เรื่อง ตั้งที่ทำการไปรษณีย์โทรเลขมวกเหล็ก แสงหา เขาสมิง ศรีเมืองใหม่ ชุมพลบุรี บ้านแท่น คอนสาน ปรารักษ์ภู สีชมพู กุดบาก ปลาปาก เรณูนคร เขาวง นาเชือก แม่ลาน้อย เชียงกลาง แม่พริก วังชัน จุน ฮอด ศรีเทพ แก้งเลี้ยว สว่างอารมณ์ วัดเพลง ละแม กะเปอร์ ดอนสัก สีเกา และทุ่งหว้า, *ราชกิจจานุเบกษา* เล่มที่ 92 ตอนที่ 236 (18 พฤศจิกายน 2518): 2901-2902.
- ประกาศคณะกรรมการควบคุมการขนส่ง ฉบับที่ 32 (พ.ศ. 2507) เรื่อง กำหนดเส้นทางสำหรับการขนส่งประจำทางด้วยรถยนต์โดยสารในชนบท (จังหวัดมหาสารคาม), *ราชกิจจานุเบกษา* เล่มที่ 82 ตอนที่ 6 (18 มกราคม 2508): 70-72.
- ปริญญา อุดมรัตน์. “การขยายตัวของเมืองในเขตเทศบาลเมืองมหาสารคาม.” *วิทยานิพนธ์ปริญญาโท* มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, 2544.
- ปิ่นแก้ว เหลืองอร่ามศรี. “สนามในประวัติศาสตร์: นักมานุษยวิทยาอเมริกันกับภูมิภาคอีสานในห้วงเวลาแห่งสงครามเย็น.” ใน *ชาร์ล คายส์ มิตรสนธิ์ของชาวไทย*, บรรณาธิการโดย วสันต์ ปัญญาแก้ว, 25-46. เชียงใหม่: ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2567.

- ฝ่ายนโยบายและแผนงาน. “บทที่ 2 ปัจจัยที่มีผลต่อการพัฒนาและการลงทุนของจังหวัดมหาสารคาม.” ใน *แผนลงทุนจังหวัดมหาสารคาม, 2-1-2-24. มหาสารคาม: นางนวลออฟเซ็ท มหาสารคาม, 2539.*
- ศรีพิชัยบริหาร, พระ. “ตระเวนอีสาน พ.ศ. 2469.” ใน *อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ พระศรีพิชัยบริหาร (สวัสดิ์ ปัทมดิลก) ณ เมรุวัดตรีรัตนาราม จังหวัดระยอง วันที่ 17 เมษายน พ.ศ. 2514. กรุงเทพฯ: เกื้อกูลการพิมพ์, 2514.*
- พีรวัฒน์ พูนสวัสดิ์พงศ์. “บทบาททางเศรษฐกิจของคนเชื้อสายจีนในเมืองร้อยเอ็ด ทศวรรษ 2470-2530.” *วารสารประวัติศาสตร์ มศว 48, ฉ. 1 (2566): 227-250.*
- มหาวิทยาลัยการกีฬาแห่งชาติ วิทยาเขตมหาสารคาม. “ประวัติความเป็นมา.” สืบค้นเมื่อวันที่ 16 พฤษภาคม 2568. <https://www.tnsumk.ac.th/web/index.php/campus/about/history>.
- มหาวิทยาลัยมหาสารคาม. คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์. ภาควิชาประวัติศาสตร์. *สารานุกรมประวัติหมู่บ้านและสถานที่ในอำเภอเมือง จังหวัดมหาสารคาม. มหาสารคาม: ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, 2545.*
- มหาวิทยาลัยราชภัฏมหาสารคาม. “ประวัติมหาวิทยาลัย.” สืบค้นเมื่อวันที่ 14 พฤษภาคม 2568. <https://www.rmu.ac.th/about>.
- มาโนช พรหมสิงห์. “การล้อมปราบ 6 ตุลา 19 ที่ มหาสารคาม.” *The Isaan Record. 8 ตุลาคม 2562.* <https://theisaanrecord.co/2019/10/08/oct-6-1976-mahasarakham-thailand/>.
- ยุพาพิน ภาระศรี. “การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมของภาคอีสาน พ.ศ. 2505-2515.” *วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต, สาขาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2533.*
- โรงเรียนโกสุมพิทยาสรรค์. “ประวัติโรงเรียน.” สืบค้นเมื่อวันที่ 15 พฤษภาคม 2568. http://kosumkws.ac.th/datashow_52325
- โรงเรียนพยุภุมิวิทยาคาร. “ประวัติโรงเรียน.” สืบค้นเมื่อวันที่ 15 พฤษภาคม 2568. <https://www.payak.ac.th/history/>.
- วิชัย สว่าง. “การศึกษาความไม่เสมอภาคของจังหวัดในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ.” *วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต, บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2528.*
- วิทยาลัยอาชีวศึกษามหาสารคาม. “ประวัติวิทยาลัย.” สืบค้นเมื่อวันที่ 15 พฤษภาคม 2568. <https://www.mvc.ac.th/#>.
- วีระเทพ หาญณรงค์. “การพัฒนาการท่องเที่ยวในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย.” *วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต, คณะรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ม.ป.ป.*
- ศักดิ์ อารุณี. “ข้อเสนอแนะแนวทางเพื่อการวางแผนพัฒนาจังหวัดมหาสารคาม.” *วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต, ภาควิชาผังเมือง จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2526.*

ศูนย์วิจัยและพัฒนาการเกษตรมหาสารคาม. “ประวัติความเป็นมา.” สืบค้นเมื่อวันที่ 15 พฤษภาคม 2568.

https://oard4.doa.go.th/mahasarakham/?page_id=25.

สมศรี ชัยวงษ์ยา. “นโยบายการพัฒนาภาคตะวันออกเฉียงเหนือของรัฐบาลไทยระหว่าง พ.ศ. 2494-2519.”

วิทยานิพนธ์ปริญญาคุฏฐบัณฑิต, สาขาประวัติศาสตร์ ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2548.

สมชัย สมบัติพานิช. “กลุ่มจังหวัด.” ฐานข้อมูลการเมืองการปกครอง สถาบันพระปกเกล้า. สืบค้นเมื่อวันที่ 30 มิถุนายน 2568. <https://wiki.kpi.ac.th/index.php?title=กลุ่มจังหวัด>.

สถาพร แนวบรรทัด. “สภาพสังคมและเศรษฐกิจของหมู่บ้านกุดจอก ตำบลเหล่าดอกไม้ อำเภอเขียงยืน จังหวัดมหาสารคาม.” สารนิพนธ์ประกาศนียบัตรชั้นสูงบัณฑิตอาสาสมัคร, สำนักบัณฑิตอาสาสมัคร มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2524.

สวาท ทบตัน, “ความอาลัยจากชาวอำเภอนาเชือก จังหวัดมหาสารคาม.” ใน *อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายปราวิณ เจริญสุขวงศ์* ต.ช. ท.ม. ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม วันอังคารที่ 9 ตุลาคม พ.ศ. 2522, 33-38. กรุงเทพฯ: ไทยเจริญการพิมพ์, 2522.

สารคามคณาภิบาล, พระยา, และ ทองม้วน อัดถากร. “ปาฐกถาเรื่อง สภาพจังหวัดมหาสารคาม.” ใน *ปาฐกถาของผู้แทนราษฎร เรื่อง สภาพของจังหวัดต่าง ๆ*, 114-121. กรุงเทพฯ: ไทยเซม, 2478.

สุวิทย์ ชีรสาคัด. “ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจลุ่มแม่น้ำชีในรอบ 5 ทศวรรษสุดท้าย การเปลี่ยนแปลงการผลิตและผลกระทบ,” ใน *อีสานศึกษา*, 109-159. ม.ป.ท.: ม.ป.พ., 2532.

สุวิทย์ ชีรสาคัด. *เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน : ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจอีสานหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ถึงปัจจุบัน (2488-2544)*. ขอนแก่น: คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2546.

สุวิทย์ ชีรสาคัด, และ ขอบ ดีสวนโคก. *การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมของหมู่บ้านอีสานเหนือและอีสานกลาง ก่อนและหลังมีแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ*. ขอนแก่น: มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2536.

สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ. *กองบัญชาประชาชนดี. ทำเนียบอุตสาหกรรม ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ*. กรุงเทพฯ: กองบัญชาประชาชนดี สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2523.

สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ. *กองบัญชาประชาชนดี. ทำเนียบอุตสาหกรรมภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เล่ม 2*. กรุงเทพฯ: กองบัญชาประชาชนดี สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2523.

สำนักงานประถมศึกษามหาสารคาม. “ประวัติพระธาตุนาตูน.” ใน *พุทธมณฑลอีสาน พระธาตุนาตูนมหาสารคาม*, 27-34. มหาสารคาม: อภิชาติการพิมพ์, 2544.

- สำนักงานสภาพัฒนาการเศรษฐกิจแห่งชาติ. *โครงการพัฒนาการของรัฐสำหรับประเทศไทย*. กรุงเทพฯ: กองการพิมพ์สลากกินแบ่งรัฐบาล, 2503.
- สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี. “การขยายเขตปฏิบัติงานตามโครงการเร่งรัดพัฒนาชนบท.” สืบค้นเมื่อวันที่ 30 ธันวาคม 2568. https://resolution.soc.go.th/?prep_id=101096.
- สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี. “ขอให้ขุดลอกอ่างเก็บน้ำหนองบัว.” สืบค้นเมื่อวันที่ 30 ธันวาคม 2568. https://resolution.soc.go.th/?prep_id=33092.
- อนงค์นุช เทียนทอง, และ ประภัสสร เตชะประเสริฐวิทย์. “การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมกับการถือครองพื้นที่ดิน.” *มนุษยศาสตร์ สังคมศาสตร์*, 17 ฉ. 1 (พฤษภาคม-ตุลาคม 2542): 7-13.
- อีสานอินไซด์. “พามาเบี่ยงระดับความสูงของระดับน้ำทะเลของภาคอีสาน ทำไมอีสานถึงถูกเรียกว่าดินแดนที่ราบสูง?.” *Isan Insight & Outlook*. สืบค้นเมื่อวันที่ 6 ตุลาคม 2568. <https://isaninsight.kku.ac.th/archives/7586>.
- แอนเดอร์สัน, เบเนดิกต์. “บ้านเมืองของเราลงแดง : แง่มุมทางสังคมและวัฒนธรรมของรัฐประหาร 6 ตุลาคม.” ใน *บ้านเมืองของเราลงแดง : แง่มุมทางสังคมและวัฒนธรรมของรัฐประหาร 6 ตุลาคม*. แปลโดย ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, ธเนศ อาภรณ์สุวรรณ, และ เกษียร เตชะพีระ, 75-145. กรุงเทพฯ: มติชน, 2559.
- Film Archive Thailand (หอภาพยนตร์). “พัฒนาการ.” YouTube. 18 ธันวาคม 2559. <https://youtu.be/wV9PEtXe4s?si=yVePfaZIR1qSZrfc>.
- MGR Online. “ที่สุดในโลก! นางรำ 40,000 ชีวิตร่วมรำฉลอง 150 ปีตั้งเมืองมหาสารคาม.” 22 สิงหาคม 2558. https://mgronline.com/local/detail/9580000095432#google_vignette.
- Thai PBS. “พลิกแผนที่ไทย “ท้าวเมืองรอง” เปิดพื้นที่ใหม่ “รับนักท่องเที่ยว”.” 14 มิถุนายน 2567. <https://www.thaipbs.or.th/news/content/341017>.
- Thai PBS. “มหาสารคามจัด “เทศกาลลาบโลก” ชูวัฒนธรรมแห่งการกิน.” 23 สิงหาคม 2565. <https://www.thaipbs.or.th/news/content/318714>.
- Thai American Audiovisual Service. *They Come as Friends – เขามาเป็นเพื่อนกับเรา*. Bangkok: Thai American Audiovisual Service, 1964.
- Carter, Paul T. “Communist defeat in the Second Indochina War.” *Asian Review* 32, no. 1 (2019): 55-83.
- “Christmas in Thailand.” *The Thailand Peace Corps Journal*, no. 3 (February 1964): 3.
- Fenton, Lieut-Colonel K. C. “Thai-New Zealand Feeder Road Project.” *The Royal Engineers Journal* vol. LXXX, no. 2 (June 1966): 100-117.
- International Bank for Reconstruction and Development. The Personnel Division. “New Professional Staff Introduction.” *International Bank Notes* 16, no. 4 (April 1962): 14-15.

- Keyes, Charles F. "Peasant and Nation, A Thai-Lao Village in a Thai State." PhD Diss., the Faculty of Graduate School, Cornell University, 1966.
- Keyes, Charles F. "Charles F. Keyes Field Notes, Thailand: 1962-11–1962-12 (November and December 1962), Mahasarakham." University Libraries, University of Washington. Accessed May 14, 2025. <https://digital.lib.washington.edu>.
- Keyes, Charles F. "Charles F. Keyes Field Notes, Thailand: 1963-01 (January 1963), Mahasarakham." University Libraries, University of Washington. Accessed May 14, 2025. <https://digital.lib.washington.edu>.
- Keyes, Charles F. "Charles F. Keyes Field Notes, Thailand: 1967-07–1967-08 (July and August 1967), Mahasarakham, Mae Sariang, Chiang Mai. Includes an index to a tape recording of Khru Yuang Kaeo lessons from "A Colorful Colloquial," taped on August 13, 1967." University Libraries, University of Washington. Accessed May 14, 2025. <https://digital.lib.washington.edu/researchworks/items/d4c1227d-1e1c-4883-9daa-b7b96d77fbdd>.
- The Isaan Record. "Isaan in the 1960s – Life as a foreign teacher in Maha Sarakham." May 29, 2016. <https://theisaanrecord.co/2016/05/29/isaan-in-the-1960s-life-as-a-foreign-teacher-in-maha-sarakham/>.